

TARTU ÜLIKOOL
Sotsiaal- ja haridusteaduskond
Riigiteaduste instituut

Triin Esko

KODANIKUHARIDUS, KODANIKUVÄÄRTUSED JA NENDE DÜNAAMIKA
UUTES JA VANADES DEMOKRAATIATES

Magistritöö

Juhendaja: PhD Vello Andres Pettai

Juhendaja allkiri: _____

Tartu 2012

Olen koostanud töö iseseisvalt. Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, põhimõttelised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

Olen nõus oma töö avaldamisega Tartu Ülikooli digitaalarhiivis DSpace.

Triin Esko

/töö autori nimi/

Abstract

CIVIC EDUCATION, CIVIC VALUES AND THEIR DYNAMICS IN OLD AND NEW DEMOCRACIES

This paper represents a study of civic education, civic values among young school children and their dynamics in countries with different democratic experiences. The paper is based on the databases of IEA International Civic and Citizenship Education Study and its main themes are:

1. The impact of state average civic knowledge score on civic values and activities inbetween two time frames (year 1999 and 2009)
2. Comparison of new and old democracies in relation to the idea of a democratic citizen

Civic education has received increasing attention and has become an important part of state policies and different studies due to the broadening of democratic issues (post-communist democratizations, changing ideas of citizenship, valuing civic participation) and increased relevance on the European Union level. Civic education has been seen as benefitting post-communist countries' civic participation levels as well as alleviating growing Western political apathy. Different studies have measured the civic knowledge levels, impacting factors and civic competence's impact on civic participation and supporting values.

This paper evaluates the dynamics of students' political opinion and activities among new and old democracies. This paper uses multilevel analysis to study the impact of state average civic knowledge score on civic values and activities that are related to the idea of a democratic citizen (differing citizenship forms, attitudes towards one's country, institutional trust, predicted political activities in adulthood). State level impact is controlled for with student level variables of political self-perception.

The results show that the differences between old and new democratic countries have been small or have reduced in about the past 10 years. Significant differences have developed between the estimations of political trust. The state average civic knowledge score has an impact on civic values and activities that are related to the idea of a democratic citizen, but the impact decreases significantly, once individual level political perceptions are taken into account.

Key words: civic education, old and new democracies, civic participation, democratic citizenship

Sisukord

SISSEJUHATUS	7
1. KODANIKUHARIDUSE- JA VÄÄRTUSTE LÄHTEPUNKTID.....	10
1.1. Kodanikuhariduse ja kodakondsuse mõistete käsitletud.....	10
1.2. Kodanikuhariduse mõõtmine	19
1.3. Kodanikuhariduslikud ja –väärtuste suundumused Euroopas.....	22
1.4. Uute ja vanade demokraatiade kodanikuhariduslikud ja –väärtuselised suundumused.....	25
2. METOODIKA	29
2.1. Uurimiseesmärk ja metoodika lühikirjeldus.....	29
2.2. Valimi valikukriteeriumid	29
2.3. Andmestikud, tunnused ja operatsionaliseeringud.....	30
3. ANALÜÜSI TULEMUSED	42
3.1. Tajutud demokratiseerumine	42
3.2. Demokraatlikud väärtused.....	44
3.3. Teadmiste tase, demokraatia tüüp ning poliitilised ja ühiskondlikud väärtushinnangud ja käitumine	45
3.4. Mitmetasandiline analüüs ja 3-astmeline mudel	50
3.4.1. Konstantne ehk 0-mudel	50
3.4.2. 1.mudel.....	53
3.4.3. 2.mudel.....	54
3.4.4. 3.mudel.....	55
3.5. Poliitiline oodatav käitumine ja poliitilised hinnangud enda kohta	57
4. ARUTELU	61
5. KOKKUVÕTE.....	67
VIIDATUD ALLIKAD	71

LISAD.....	77
Lisa 1. Kodakondsuse tüübid osaluse määrade järgi, ingliskeelne originaal.....	77
Lisa 2. Informaalse, mitteformaalse ja formaalse kodanikuhariduse mõistete avamine, ingliskeelne originaal.....	78

SISSEJUHATUS

Kodanikuhariduse temaatika on muutunud arvestavaks osaks riikide poliitikates ja erinevates uurimustes. Kodanikuhariduses nähakse kasu nii postkommunistlike riikide kodanikuosaluse tõstmises kui ka Lääne riikide elanike poliitilise apaatsuse leevendamisel. Sellest tulenevalt pööravad riiklikud ja rahvusvahelised üksused selle edendamisele üha rohkem tähelepanu. Kodanikuharidus on tihedalt seotud demokraatia küsimuste laienemisega: (postkommunistlike) riikide demokratsiseerumisprotsessid, multikultuursete / rahvusülest ühiskondade levik ja muutuv kodakondsuse kontseptsioon, kodanikuosaluse väärtustamine. Euroopa Liidu tasandil on loodud mitmeid ettekirjutusi ja uuringuraporteid aktiivse demokraatliku kodaniku idee kohta (demokraatliku, aktiivse kodanikkonna kasvatamine, mis taastoodab kodanikuühiskondlikke väärtusi ning kelle elanikud on motiveeritud ja suutelised erinevates valdkondades tegutsema – Birzea jt 2004; Hoskins jt 2011 ja 2012; Kennedy 2007), mis võib üsna märkimisväärset mõju avaldada tema liikmesriikide haridussüsteemile. Erinevad uurimused on mõõtnud kodanikukasvatuse tasemeid, seda mõjutavaid tegureid ja kaudset mõju kodanikuosalusele ja seda toetavatele väärtushinnangutele. Kuigi noortele on hakatud enam tähelepanu pöörama, on peamiselt uuritud täiskasvanute poliitilisi ja ühiskondlikke väärtusi ja käitumist.

Olulise uurimissuunana on võrreldud erinevate riikide kodaniku kompetentsuse taset ja kodanikuosalust. Täiskasvanute uuringutest tuleb välja nn uute ja vanade demokraatiate¹ võrdluste tegemise relevantsus. Seoses teema suurema kajastusega, on seda suunda rohkem ka noori käsitlevatesse analüüsidesse sisse toodud. Peamiste tulemustena tuuakse välja, et piiride tõmbamine uute ja vanade demokraatiate vahele ei ole mõistlik, kuna kodanikukompetentsuse seisukohalt selgepiirilisi eraldusjooni nende kahe riigitiübi lõikes ei esine. Uuritud on, kuidas ja milliste tegurite tulemusel noorte kodanikuteadmiste tase või õppevormid poliitilist ja ühiskondlikku osalust, väärtushinnanguid mõjutavad.

¹ Käesolevas töös on käsitletud uute demokraatiatena postkommunistlikke Euroopa riike ning nn vanade demokraatiatena Lääne-Euroopa riike ja Põhjamaid.

Käesolev magistritöö uurib erineva demokraatia kogemusega Euroopa riikide kodanikuharidust, -väärtuseid ja nende dünaamikat noorte kooliõpilaste seas. Töö põhineb IEA Kodanikuhariduse uuringute andmestikel ja selle läbivaks kaheks teemaks on:

1. Riigi keskmise kodanikuteadmiste taseme mõju õpilaste kodanikuväärtustele ja käitumisele ajalises võrdluses (1999. ja 2009.aasta)
2. Uute ja vanade demokraatiate omavaheline võrdlus demokraatliku kodaniku idee raames

Magistritöö eesmärgiks seati uurida, millised noorte kodanikuväärtused on ligikaudu viimase kümne aasta jooksul muutunud, seoses demokraatia kogemuse täienemisega postkommunistlikes riikides ja üldiste Euroopa suundumustega kodanikuhariduses. See tähendab, et vaadeldakse ajalist dünaamikat. Eesmärgi täitmise jaoks kaardistatakse noorte kodanikuväärtused kahel ajapunktil – 1999. ja 2009.aastal. Seejärel vaadeldakse mitmetasandilise analüüsi abil, millised muutused on seletatavad riigitasandil agregeeritud kodanikuteadmiste keskmise tasemega ja kuidas riigitasandi tunnuse mõju muutub mudelites, kus on lisatud indiviiditasandi tunnused. Töö uurib mitmetasandilise analüüsi abil riigitasandi keskmise kodanikuteadmiste taseme mõju õpilaste hinnangutele, mis on seotud demokraatliku kodaniku ideega (kodakondsuse erinevad vormid, hoiakud enda riigi suhtes, institutsiooniline usaldus, arvatav poliitiline käitumine täiskasvanueas).

Töö jaguneb viieks osaks. Esimeses osas antakse ülevaade kodanikuhariduse ja –väärtustega seotud teoreetilistest lähtepunktidest ja uuringutest. Tuuakse välja peamised uuringute tulemused või vaatekohad kodanikuharidust mõjutavatest teguritest ja kodanikukasvatuse võimalikest tulemitest demokraatlikele väärtushinnangutele ja kodanikuosalusele. Eraldi käsitletakse Euroopa konteksti ning demokraatia kogemusega seotud küsimusi. Teine osa kirjeldab metoodikat – valimi moodustamine, kasutatud andmestikud, tunnused ja nende operatsionaliseeringud, mitmetasandilise analüüsi meetodi lühikirjeldus ja selle kasutamise loogika antud töös. Kolmas osa toob välja analüüsi tulemused. Neljandas osas arutletakse tulemuste üle teiste uurimustulemuste ja

teoreetiliste lähtekohtade taustal. Viies osa on kokkuvõtte uurimusest – olulisemad teooriad, kasutatud metoodika, peamised tulemused ja järeldused, ettepanekud edasisteks uurimusteks.

Käesoleva töö autor tahab tänada uurimusega seotud kõiki sõltumatu osapooli nende toetuse eest. Eriline tänu juhendaja Vello Pettaile, kes aitas töö sisulist poolt kontseptualiseerida ja korrastada ning kelle mitmekülgeid teadmisi töö autor kõrgelt hindab.

1. KODANIKUHARIDUSE- JA VÄÄRTUSTE LÄHTEPUNKTID

1.1. Kodanikuhariduse ja kodakondsuse mõistete käsitlused

Sotsiaalteaduslikele lähenemistele kohaselt on kodanikuharidus teatud ulatuses erinevalt mõtestatud, omades erinevates lähenemistes samas mitmeid sarnaseid elemente. Kodanikuhariduslike uuringute arvu kasvamine ja teema muutumine Euroopa Liidu tasandil kajastatumaks on mõnevõrra mõistest arusaamist ühtlustanud. Samal ajal on need juhtinud rohkem tähelepanu erinevate riikide või ajaloolis-kultuuriliste piirkondade erinevustele mõiste mõtestamisel. Siinjuures tuleks käesoleva töö autori hinnangul aga vahet teha kodanikuhariduse teoreetilisel (formaalsel) kontseptsioonil ning praktilisel sisul, mil esimese puhul võivad arusaamad olla ühtsemad (toetudes Euroopa Liidu integreerumise ja globaliseerumise teooriatele), samas kui kodanikuõpetuse käsitlused võivad riigiti üsna oluliselt erineda (toetudes empiirilistele tulemustele ja kodanikuhariduse rahvuslikele uurimustele). Ühtsus või erinevus on märgatav tänu sellele, mida kodanikurollideks peetakse (normatiivsed alused) või sellele, kuidas kodaniku erinevate rollide täitmist uuringutes hinnatakse, praktilistes kasvatustegevustes kasutatakse.

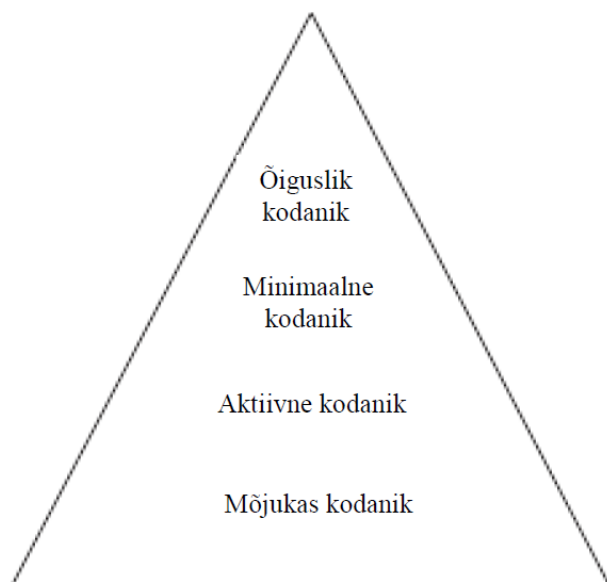
Sisuliselt ja hariduse korralduse planeerimise korral võivad arusaamad kodanikuharidusest erinevates riikides või kultuuriruumides lahkned, vastavalt sellele, milline on nende kodanikukultuur (Hahn 1999; IDEA 2005) või arusaam kodaniku rollidest/ kodanikuaktiivsusest (Banks 2008; Hahn 2001; Tambini 2001). Kodanikkonna rollid ehk õiguste ja kohustuste, võimaluste ja piirangute süsteemi seostatakse tihtipeale indiviidide tahtega selles süsteemis (aktiivselt) osaleda (Menezes 2003). Kui riigitasandil on tagatud õigused, olemas võimalused ning indiviiditasandil piisavalt teadmisi ja tahet neid eesmärke toetada, võib kodanikuhariduse tulemusi antud ühiskonnas heaks pidada (Toots 2011:36). Sellest tulenevalt eeldatakse, et kodanikud on teadlikud enda kodanikurollidest ja omavad põhilisi oskusi poliitiliseks osaluseks (toetus konventsionaalsele kodakondsusele) ning neid ka aktiivselt ellu viivad (aktiivne kodakondsus). Selleks peetakse oluliseks õigeid lähenemisi kodanikuharidusele, mis viivad kodaniku aktiivsema ühiskondliku ja poliitilise osaluseni (Hoskins jt 2012:13).

Knight Abowitz ja Harnish (2006) leiavad, et kodanikuharidus on seotud kodakondsust puudutava diskursusega ühiskonnas. Euroopas täheldatakse selliste diskursuste sagenemist ja üha enam erinevate riikide kodanikuhariduse poliitikate eesmärkide ühtlustamist selle tulemusel (Bennett jt 2009; Kymlicka 2007; Mouffe ja Holdengräber 1989; Nelson, Kerr 2006; Osler ja Starkey 2006; Osler ja Starkey 2004). Kodakondsuse idee taga on mitmeid riike ühendavad ideaalid ja eesmärgid, mis käesoleva töö autori hinnangul seostuvad modernse osalusdemokraatliku ühiskonna ideega (autor on oma 2011.aasta kursusetööde raames nimetanud vastavaid ideid modernsuse ja kodakondsuse projektideks²). Gilbert (1992) väidab, et taolises diskursuste konfliktis, millega tänapäevased ühiskonnad kodakondsuspoliitikas kokku puutuvad, on oluline mitte keskenduda eristavatele ja traditsioonilise väärtusega sümbolitele (nagu näiteks lipp) ja nende vastasele lojaalsusele, vaid hoopis konkreetsetele õigusprintsipiidele ja poliitilise osaluse praktikatele, mis on ajakohased just neile noortele, kellele kodanikuharidus suunatud on. Kodakondsuse kontseptsioon on teiste ühiskondlike arengute taustal tuntavalt muutunud (Turner 1990) ning erinevad riigid on sellega (osalt rahvusvahelise surve tõttu) arvestama hakanud (Kymlicka 2007). Seda arengut võib iseloomustada kui püüdlust pluralistlikuma, arvestavama ja kaasavama kodakondsuspoliitika poole (Bashir ja Kymlicka 2008; Delanty 1997; Tambini 2001), mis kätkeks endas ka aktiivse osalemise elementi, on mitmete demokraatlike ühiskondade eesmärgiks.

Ilmnevad normatiivsed nägemused sellest, milline peaks olema korralik kodanik ning kuidas nähakse erinevaid kodanikurolle. Palju räägitakse erinevatest kodaniku rollide realiseerumisest poliitilises ja ühiskondlikus osaluses, mistõttu kodaniku rolle jagatakse erinevate kodakondsuse kategooriate alla (Joonis 1, ingliskeelne originaalversioon Lisa 1). Peamisel eristatakse kahte lähenemist: üks on tavapärastelt rohkem passiivsele, kuulekale ja teine aktiivsele, isemõtlevale ühiskonnategelasele orienteeritud suhtumine. Banks'i (2008:137) käsitluse järgi jagunevad rollid õigusliku kodaniku (tagatud seaduslikud õigused, mida inimene ei kasuta), minimaalse kodaniku (osaleb

² Mõnes mõttes võiks kodakondsuse projekti kõrvutada ka Hahn'i ja Alviar-Martin'i (2008:90) käsitlusega „kodanikuhariduse projektist“ – mittetulundusühenduste ja kohalike haridusasutuste koostöö õppekavade moodustamiseks ning õpetajate ettevalmistuseks demokraatlike meetodite õpetamise jaoks, eesmärgiga kasvatada aktiivselt osalevat kodanikku, kes oleks oma tegevustes teadlik ja omaks vajalikke oskusi.

hääletamistel), aktiivse kodaniku (osaleb hääletamistel ja lisaks tegutseb seaduste raames ja nende nimel, konventsionaalne kodanik) ning mõjuka³ kodaniku (ingl k *transformative citizen* – inimene, kes aktiivselt viib ellu väärtuselisi ja moraalseid printsiipe, postkonventsionaalne kodanik) vahel, kusjuures mõjukas kodanik on kodanikuosaluse püramiidi kõige laiemaks aluseks.

Joonis 1. Kodakondsuse tüübid osalusemäärade järgi

Allikas: Banks 2008:137

Kodanikukasvatuse erinevate tahkude mõtestamisega seotud normatiivsete ideaalide osa on tavaliselt leitud antud teemat käsitlevatest formaalsetest valitsusprogrammide või kirjalikest juhenddokumentidest. Oluline ühisosa, mida erinevates kodanikuhariduse käsitlustes on rõhutatud, hõlmab noortele teadmiste ja oskuste jagamist poliitilisest elust ja selle toimimisest kodanikuõpetuse kaudu, samuti kodanikuaktiivsuse olulisuse tutvustamist ja propageerimist. Menezes (2003:432) toob välja, et õige lähenemise korral osaluse toetamisel (ka kodanikuhariduse kaudu) on võimalik jõuda tasemeni, kus (noortel) kodanikel on individuaalsed ja sotsiaalsed oskused poliitiliseks tegevuseks (ja seda ka täiskasvanueas kasutavad), suurenenud võimekus, teadmised ja tunnetus enda kogukonnast, võimalus võtta osa kodakondsusdiskursusest ja avalikust arutelust selle arengute kohta, ning isiklikud kogemused teiste kodanikega, kellel ei pruugi olla temaga sarnased vaated. IDEA (2005) ja Avatud Eesti Fondi (2008) uuringud rõhutavad nii

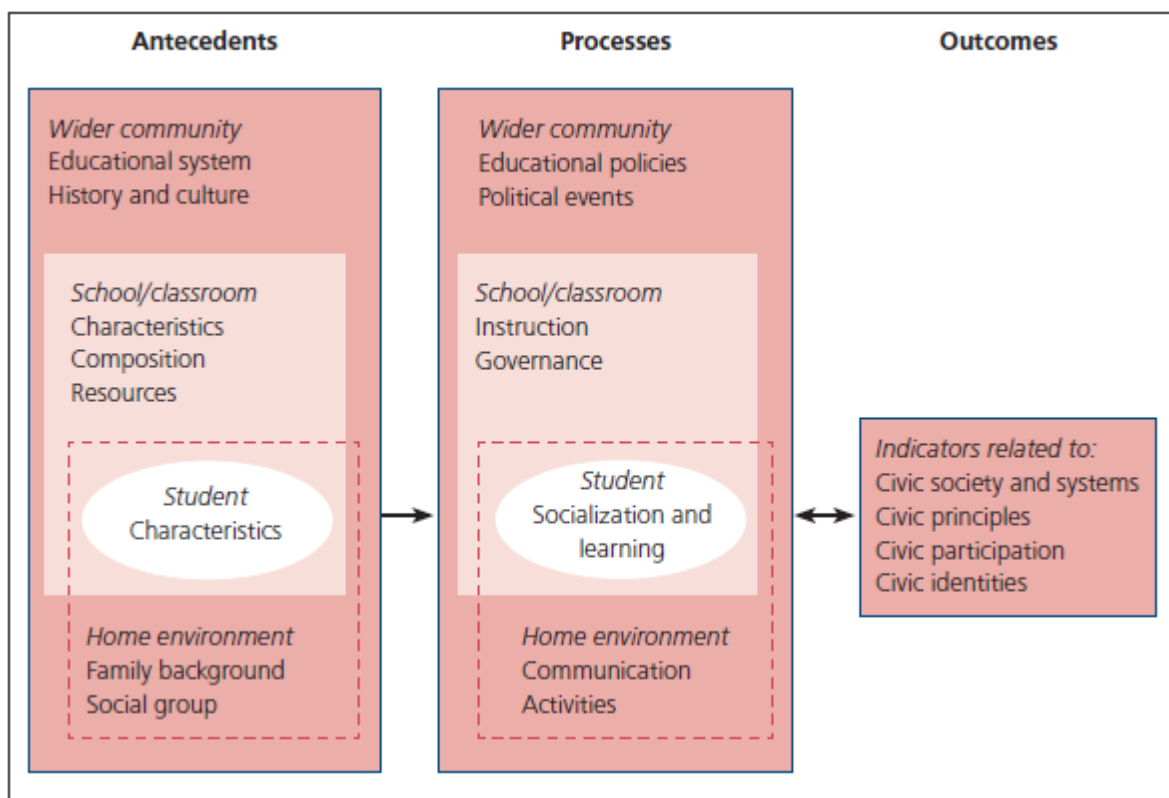
³ Käesoleva töö autori tõlge sisukirjelduse põhjal.

teoreetiliste teadmiste, oskuste kui ka praktiliste tegevuste olulisust kodanikuhariduse õppeosadena. Demokraatliku kodakondsuse hariduse eesmärkide raames (ingl.k *EDC – Education for Democratic Citizenship*) seostuvad samuti mõlemad õppimise osad (Birzea jt 2004). Selle uuringu kohaselt tähendab demokraatlik kodakondsuse haridus Euroopa Liidu ühtset poliitikat praktilise ja demokraatlike printsiipide õpetamise kohta, eesmärgiga noori ja täiskasvanuid paremini varustada teadmiste ja oskustega demokraatlikus elus kaasa löömiseks (Birzea jt 2004:13).

Osler ja Starkey (2004) järgi on kodanikuharidusel erinevad komponendid, mis jagunevad struktuurse/ poliitilise ning kultuurilise/ personaalse dimensiooni vahel. Esimesse ossa kuulub püüd inimõiguste alase hariduse ning kaasavama demokraatia ülesehitamise poole. Teine osa väljendab eesmärke inimese identiteedi ülesehitamisega seotud tunnete ja valikute osas antava hariduse kohta ning demokraatlike oskuste lihvimine. Koolis jagatav kodanikuharidus jaguneb omakorda kolmele tasandile: formaalne, mitteformaalne ja informaalne (Birzea jt 2004). Nendest tasanditest on formaalne kodanikuharidus (kodanikuõpetuse olemasolu, õppekavu läbivad teemad nagu näiteks inimõigused ning integreeritud haridusprogrammide kasutamine) kõige aluseks, kuid ka mitteformaalse (õppekavavälised tegevused, kooli üldine kultuur ja otsustusmehhanismid) ja informaalsete tasandi tegurid (varjatud õppekava ehk teistelt või kogemustest õpitav ning meediast õpitu) avaldavad isikule olulist mõju. Bennett jt (2009:112) on jaganud kodanikuhariduse dimensioonideks teadmisi/ informatsiooni, kommunikatsiooni/ väljendusi, organiseerumist/ liikmelisust, tegevust/ osalust ja orientatsioone/ hoiakuid väljendavaid aspekte.

Arutletakse formaalsete õpetamisvormide üle (Birzea *et al* 2004:15), eeldades, et ühiskonnaõpetuse väline raam ja seega kodanikuväärtuste mõtestamine ja tulemused riigiti erinevad (Hahn 2010; Hoskins jt 2011). Samal ajal on toodud välja ka kodanikuhariduse ühiseid jooni. Näiteks nii Birzea jt (2004) kui ka Hoskins jt (2012) pakuvad õppimisvormidena välja formaalset, mitteformaalset ja informaalset õppimist noore kooliteel ning Hoskins jt (2012) ja Schulz jt (2011) on rõhutanud samu kodanikuõppimise taustategureid ja õppimisväljundeid (Birzea jt 2004 käsitlust vt Lisa 2 ja Joonised 2 ja 3). Schulz jt (2011:17) toovad välja ka ajaloolise tausta, poliitilise

süsteemi, haridussüsteemi struktuuri kui ka seda kujundava õppekava seosed kodanikuhariduse tulemuste kujunemisel (Joonis 2). Noorte puhul rõhutatakse eriti vajadust kohaneda tehniliste arengutega, mis seavad uusi väljakutseid ka kodanikuharidusele, kuna noored nendega kiirelt kaasa lähevad (Bennett jt 2009; Hoskins jt 2012; Norris 2002; Osler ja Starkey 2004).

Joonis 2. Kontekstid kodanikuhariduse tulemuste arenemisel, seoses kodanikkuse ja kodakondsusega

Allikas: Schulz jt (2011:35)

Ühelt poolt leitakse, et riigi (hariduslike otsuste kõrgeim võimukandja) tasandi üldine arusaamine laieneb ka koolitasandile, see tähendab, et kodanikuharidust vaadeldakse sisuliselt ühel, riigitasandil (Hoskins jt 2011, 2012). Birzea jt (2004:29) toovad välja, et erinevatel otsustustasanditel võib olla olulisi lahknevusi, kuna koolid demokraatlikus riigis ei allu ainult riiklikele ettekirjutustele, vaid peavad enda tegevuste planeerimisel arvestama ka oma eesmärkide ja neid takistavate elementidega; lisaks ei pruugi kodanikuhariduslikud otsused olla vaid võimuladvikus kujundatud. Erinevate mõjudega

arvestamisest tulenevalt lähtutakse kodanikuhariduse teistes käsitlustes ka muudest tasanditest. Hahn (2010) leiab, et hetkel on kõige enam puudus kooli- ja klassitasandi mõjude uuringutest selles valdkonnas, kuid vajalik oleks ka rahvuslike uurimuste tulemuste koondamine terviklikumasse konteksti (erinevate riikide analüüside leidude kohta klastrite loomine).

Normatiivsete aluste järgi võimaldab siis tugev kodanikukasvatus toimivaid ühiskondlikke mehhanisme, mis on vajalikud kõikides demokraatias ning on mõjutatud erinevate tasandite tegutsejate otsustest. Osler ja Starkey (2004:25-26) märgivad, mis sammud oleksid kodanikuhariduse tugevdamiseks võimalikud ja soovitatavad:

- Otsene fookus ühiskondlike tegevuste väljunditele nagu valimas käimine, kohalike probleemidega tegelemine, vabatahtlike organisatsioonidega liitumine ja meedias uudiste jälgimine. [Birzea jt (2004) demokraatliku kodaniku hariduse käsitluse järgi „kvaliteedi tagamise“ ja „kooli-kogukonna suhete“ teemad]
- Ühiskondlikule ja poliitilisele osalusele julgustamine, ilma konkreetsete ideoloogiliste suunitlustega. [Birzea jt (2004) järgi „õpilaste osaluse“ õpetamisteema]
- Võimaluste pakkumine aktiivseks õppimiseks – diskussioonides ja tegelikke (või neid kujutavaid) olukordi lahendavates tegevustes osalemise võimaldamine. [Birzea jt (2004) järgi veel kord „kooli-kogukonna suhete“ teema]
- Konstitutsioonilisele demokraatiale vajalike ideede ja printsiipide tutvustamine ja neile tähelepanu pööramine; dokumentide ja seaduste seoste, probleemide ning õiguste ja vastutuse käsitluste uurimise võimaldamine. [Birzea jt (2004) järgi „demokraatia koolielus“ ja „otsuste tegemise detsentraliseerimise“ teemad]

Taolised suunised eeldavad aga võimekat kooli ja õpetajaid sellise kodanikuhariduse korraldamisel ning vastuvõtlikke ja motiveeritud õpilasi (Birzea jt 2004:25; Osler ja Starkey 2004:26). Ühelt poolt on normatiivsed ja idealistlikud suunised, milline võiks kodanikuõpetus koolis välja näha, kuid teiselt poolt sõltuvad tegelikud tulemused mitmetest asjaoludest. Tuginetakse tihti indiviidide hinnangule endast kui kodanikust või endast kui poliitilistes tegevustes osalejast, mis ei pruugi seostuda otseselt koolis

pakutavate võimalustega. Biesta (2009) on väitnud, et sellistes kodanikukasvatuse ideedes rõhutatakse indiviidi ja temast olenevat funktsionaalsust, samas kui poliitiliste üksuste ja tegutsejate rolli kodaniku osalemismotiivide kujundamisel suuresti ignoreeritakse. Selle seisukoha järgi tegeletakse rohkem ühiskondliku sotsialiseerimise kui poliitiliste küsimuste arutlemise (seal hulgas ka kriitika) võimaldamisega. Autor argumenteerib just Euroopa Liidu aktiivse kodanikkonna ja kodanikukompetentsi edendamise suundade vastu. Biesta (2009) leiab, et aktiivse kodakondsuse ideega depolitiseeritakse kodakondsuse kontseptsioon, kuna see põhineb demokraatia konsensuslikul mõistmisel ning funktsionalistlikul arusaamal kodakondsusest ja kodanike kasvatamisest.

Aktiivse osaluse edendamisele pööratakse kodanikuhariduse toimimist või tagajärgi uurivates käsitlustes erilist tähelepanu, vaadates, millised on kodanike oskused, teadmised ja tegevus poliitilises ja ühiskondlikus elus. Kodanikuaktiivsuse/ -osaluse kontseptsiooni on teoreetilisel ja uurimisempiirilisel tasandil kasutatud erinevates tähendustes. Käesoleva töö autori hinnangul on siinjuures oluline eristada ühiskondlikku ja poliitilist osalust, millest esimene võib omada mõju poliitilisele osalusele või poliitikale üldiselt ning vastupidi, kuid mille toimetehhanismid on siiski mõneti erinevad.

IDEA uuringus (2005) peetakse kodanikuaktiivsuse puhul silmas valimistel hääletamist, parteilist ja muud organisatsioonilist kuuluvust, poliitika suunamist või muud otsustusprotsessides osalemist ning tööd vabaaühendustes. Ahokas'e (2010:9-10) käsitlus sarnaneb eelmisele, lisades ühe dimensioonina ka koostegevuse väärtustamise ning rõhutades nii poliitilisele kui sotsiaalsele elule avalduvat mõju. Suurbritannia kodanikuühiskonna teemadega tegelev organisatsioon *National Council for Voluntary Organisations* (NCVO 2011) loeb kodanikuosaluse alla lisaks vabatahtlikkust (sealjuures rõhutatakse lisaks nähtuse *time banking* olulisust, mis kujutab endast iga vabatahtliku tegevustunni arvestamist indiviidi kohta – lk 29), poliitilist ja ühiskondlikku organisatsioonilist kuuluvust, demonstratsioonidel ja streikidel osalemist, kuid ka näiteks annetamist, sotsiaalsete kampaaniate tegemist ning eetilist tarbimist. Sellest käsitlusest tulenevalt on kodanikuosalus jagatav avalikuks (demokraatlike

struktuuride ja institutsioonide raamistikus), sotsiaalseks (ühiskondlikult või selle eesmärgil loodud kollektiivsed tegevused) ja individuaalseks (inimese igapäevased valikud, mis kujundavad või mõjutavad ühiskonda) osaluseks (NCVO 2011:1). Ka Brodie jt (2009:12) toovad välja palju pikema nimekirja võimalustest ühiskonna- ja poliitilises elus osaleda, mis kattuvad NCVO osaluse jaotustega. Norris ja Krook (2009:22) käsitlevad kodanikuaktiivsuse valimistel hääletamist, demonstratsioonidel/streikidel osalemist, organisatsioonilist liikmelisust, poliitikast huvitatust ja poliitika olulisust indiviidile. Autorid jagavad kodanikuosaluse (*civic engagement*) poliitilisi hoiakuid ja poliitilist käitumist väljenduvate tegurite järgi, mis väljendavad seetõttu eelkõige poliitilist osalust. Nad asetavad koos valimas käimisega ka organisatsioonilise kuuluvuse ja demonstratsioonis osalemise (ühiskondliku osaluse vormid) poliitilise käitumise alla⁴. Autorite määratletud poliitiliste hoiakute alla käivad poliitilise huvi ja poliitika olulisuse hinnangud.

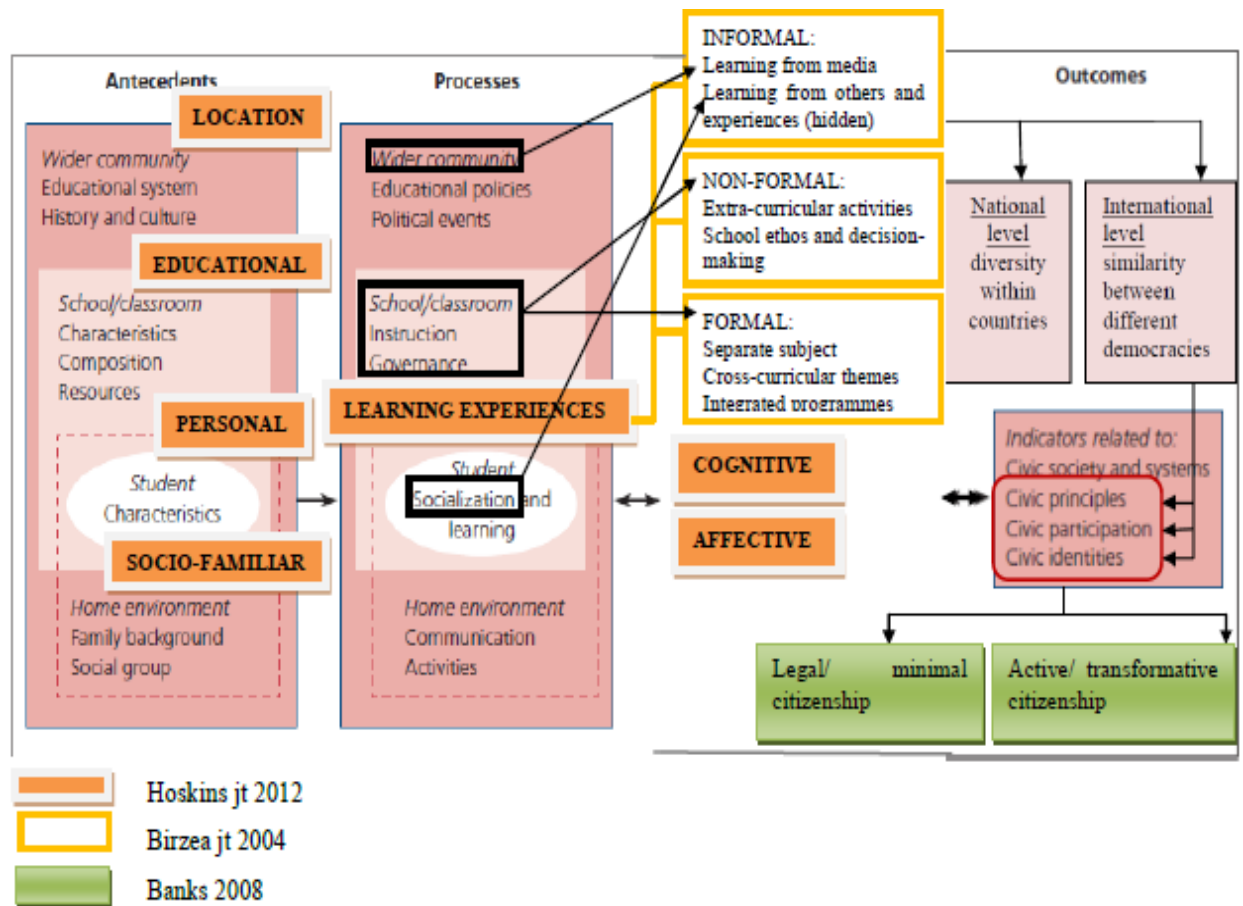
Nendest eritahulistest käsitlustest võib siiski ära märkida erinevatele riikidele ühiseid jooni kodanikuaktiivsuse/ -osaluse juures – see on sotsiaalne ja poliitiline või sotsiaalsetel ja poliitilistel eesmärkidel toimuvad tegevused, mis omavad sotsiaalseid ja poliitilisi tagajärgi, kusjuures vaikeeldusteks on indiviidi tahe ja võimalused neid tegevusi ellu viia. Norris ja Krook (2009:15) leidsid mitmetasandilise analüüsi käigus, et poliitilises osaluses olid olulisteks prediktoriteks pigem indiviidi- kui riigitasandi tunnused (nemad kasutasid lõplikes mudelites riigitasandi tunnusena ajaloolisi kogemusi demokraatiaga). See, kas kodanikuharidus annab inimesele teadmised ja oskused osalemiseks ning teda selleks ka motiveerib, on aga riigiti erinev. Kodanikuhariduse uurimustes on seda ka üritatud mõõta ja pakutud välja võimalikke selle õnnestumise mõjutegureid (täpsemalt kirjeldatud pt 1.2.).

Eelnevast tulenevalt võib täheldada, et kodanikuharidusest rääkides rõhutatakse järgmisi elemente (vt ka erinevate autorite käsitlusi kokkuvõtvalt Joonist 3):

- 1) Kodanikuhariduse mõtestamine on seotud kodakondsuse (kodanike rollide) ning ühiskondliku ja poliitilise osaluse kontseptsioonidega.

⁴ See võib osaliselt tuleneda ka kasutatud andmestikest (..), mis nende poolt kasutatud tunnuseid nõnda sõnastatult esitasid.

- 2) Kodakondsuse mõiste käsitus on diskuteeritav, kuid ühiskonnaõpetuse normatiivsete eesmärkide kohaselt loetakse oluliseks nii kodaniketeadmiste ja oskuste omamist (nii öelda konventsionaalne roll) kui ka aktiivset osalust erinevates tegevustes (aktiivne roll).
- 3) Tehakse vahet rahvuslikul ja Euroopa Liidus kõikidele laieneval demokraatlikul kodanikutunnetusel (ideaal). Nendest esimene toetub konventsionaalsetel (eristavatel) ja teine aktiivsetel (pluralistlikel) põhimõtetel. Formaalselt, rahvusvahelisel tasandil, püüeldaks viimase poole, kuid praktikas, riiklikul tasandil, tulemused erinevad.

Joonis 3. Kodanikukasvatuse ja -teadmiste konstrueerimisega seotud kontekstid, protsessid ja tulemused erinevate autorite käsitusel

Allikas: Schulz jt (2011), Hoskins jt (2012), Birzea jt (2004) ja Banks (2008) põhjal, autori koostatud (*National ja International level* koos noolviitega lisatud autori poolt)

Käesolev magistritöö lähtub Avatud Eesti Fondi (2008:6) kodanikuhariduse definitsioonist, mille kohaselt see on „oskuste, teadmiste ja väärtushinnangute kujunemise protsess, mis toetab aktiivset ja vastutustundlikku ühiskonnaelus osalemist“ ning mille kaudu „taastoodetakse kodanikuühiskonda, tagades keskkonna, kus aktiivseks kodanikuks olemist väärtustatakse.“ Antud määratlus hõlmab endas nii konventsionaalset kui ka aktiivset kodanikukasvatamise aspekti kodanikuhariduses, mida on mitmetes käsitlustes peetud võrdväärselt olulisteks. See sisaldab ka kõiki kodanikuhariduse komponente, mida Euroopa tasandil rõhutatakse – teadmiste jagamist, oskuste lihvimist ja väärtushinnangute kujundamist. Lisaks annab antud mõiste oodatavate tulemuste tulevikuperspektiivi ehk visiooni (toimiv kodanikuühiskond, aktiivne osalev kodanikkond) kohta aimu.

Käesolevas töös kasutatakse IEA kodanikuhariduse uuringu andmestikud (täpsem kirjeldus pt 2) võimaldavad anda teavet Birzea jt (2004) kohase formaalse ja mitteformaalse, kuid mitte otseselt informaalsete tasandi kohta. Sidudes nendes andmestikes tehtavad analüüsid teooriaga, on võimalik teha järeldusi ka Osler'i ja Starkey (2004) kodanikuhariduse komponentide esinemise kohta erinevates riikides, kuid seda pigem kodanikukasvatuse enda tasemete tulemuste ja neile antud hinnangute kaudu.

1.2. Kodanikuhariduse mõõtmine

Kodanikuhariduse mõõtmisel võib eristada kolme peamist suunda. Esimene neist on eelduste suund, mille raames uuritakse kodanikuhariduslike otsusteni jõudmist riigitasandil. Siia alla võiks liigitada ka need uurimused, mis pakuvad välja kodanikuhariduslikke suundi, mida tuleks ühiskonnani reaalselt ulatuva tulemuslikkuse suurendamiseks arvesse võtta (peamiselt poliitikaanalüüsid). Teise aspektina on uuritud erinevaid kodanikuhariduse osasid ja võrreldud nende tasemeid siseriiklikel ja riikide vahelisel tasandil. Siinjuures on vaadatud siis otsesemalt avalduvaid kodanikuhariduslikke tagajärgi (eelkõige indiviidi-, klassi- või koolitasandist tulenevate põhjuste kaudu). Seda suunda on kasutatud eriti laialdaselt, kuna viimase aja kodanikuhariduslikud uuringud ja arenenud andmeanalüüsi meetodid (mitmetasandiline

analüüs) võimaldavad seda võrdlemisi hästi teha ning paljude küsimuste uurimine on jäänud relevantseks. Kolmandate mõõtmistega on vaadeldud erinevaid tagajärgi, mis kodanikuharidusest kaudselt mõjutatud võivad olla. Kaudsete seoste korral tehakse järeldusi peamiselt teooria-põhiselt ning nad hõlmavad tagajärgede uurimist, kus kodanikuharidust peetakse üheks võimalikuks põhjuseks või eelduseks antud tulemuse saavutamisel. Kodanikehariduslikes uuringutes kasutatakse kõiki uurimistasandeid: indiviid, institutsioon (tavaliselt kool või haridussüsteem üldiselt) ning riik.

Kodanikuhariduslikke uuringuid on rahvusvaheliselt läbi viinud või toetanud Euroopa Komisjon, Euroopa Nõukogu ning Rahvusvaheline Haridustulemuste Hindamise Assotsiatsioon (IEA); Euroopa kodanikuhariduse võrgustik (NECE), *Rahvusvaheline õppekava- ja hindamise alaste raamprojektide andmebaas (INCA)*; Euroopa demokraatia- ja inimõigushariduse võrgustik DARE (Ahokas 2010:10) ning nende asutuste tegevusega tihedalt seotud isikud. Eestis on selle temaga tegelenud Avatud Eesti Fond, Poliituuringute Keskus Praxis, Vabaühenduste liit EMSL, Tallinna Ülikooli Riigiteaduste ning Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, Haridus- ja Teadusministeerium, Siseministeerium, Balti-Ameerika partnerlusprogramm, Eesti Vabaharidusliit, kohalikud omavalitsused ja nende hallatavad asutused, erinevad kolmanda sektori organisatsioonid ja teised.

Käesolevas töös kasutatakse IEA rahvusvahelist kodanikuhariduse uuringut (täpsem kirjeldus pt 2). IEA andmestikud on nii üles ehitatud, et on võimalik eristada mõjutegurite erinevaid tasandeid (indiviid, tema perekond, kool, riik) ning näiteks kooliga seotud ja mitteseotud ühiskondlike organisatsioonide, kus õpilane osaleb (ja ka millisena ta seda osalust hindab). Eesti kohta on tehtud IEA mõlema ajapunkti (1999 ja 2009) uuringute andmestiku raames põhjalikke analüüse Anu Toots'i poolt. Tema juhtimisel on läbi viidud ka vaheetapi kordusuuring 2005.aastal. Eesti puhul on mõõdetud keskmisi, protsent-jaotusi, uuritud erinevate tasandite mõjusid ning võrreldud tulemusi erinevate riikide ja keelekogukondade lõikes IEA uuringutes välja toodud tunnuste järgi. Kasutatud on ka skaalasid, mis andmestikes endis leidub. Võrdluste tegemisel keskenduti põhiliselt riigisisestele erinevustele ja sarnasustele, seda nii kooli- (eriti oluliseks peetud keelekeskkonna erinevust – Toots 2011) kui ka indiviiditasandil.

Kasutatud on erinevaid analüüsivõtteid (sealhulgas ka regressiooni), kuid erinevate tasandite mõjude hindamisel pole kasutatud mitmetasandilist analüüsi, mis võimaldaks meil mõjukaima tasandi tunnuseid välja tuua. Sellegipoolest tehakse järeldusi erinevate tasandite mõjutegurite tugevuse kohta.

SORA (2005) uuring mõõdab IEA uuringuga sarnaseid aspekte, kuid ta ei keskendu rõhutatult neile noortele, kellel puudub valimisõigus, uuritakse vaid 8 Euroopa riiki (sealhulgas Eesti) ning ta ei anna meile väga põhjalikku informatsiooni formaalse kodanikuhariduse või selle mõju kohta. Samal ajal pakub SORA uuring meile sügavuti minevaid teadmisi erinevate riikide noorte (15-25-aastased) poliitilise sotsialiseerimise ja ühiskondliku osalemise kohta, mis on olnud oluline teema paljude kodanikuhariduslike uuringute juures (Osler ja Starkey 2006:4). SORA uurimuse juures on üks olulisi tulemusi see, et mida aktiivsem (osalemine ja arutlemine) on või on olnud noor koolis, seda aktiivsem on ta ka pärast kooli. Kusjuures õpilased kipuvad õpetajaga tihedamini poliitilisi küsimusi arutama kui oma vanemate või eakaaslastega. (SORA 2005:122)

Osler ja Starkey (2006) käsitlevad Inglismaa kodanikuhariduse olukorda 1995-2005.aastatel, andes põhjaliku ülevaate ka senise ajani tehtud uurimuste ja nendes käsitletud teemade kohta. Autorite hinnangul on oluline vaadelda kodakondsust kui ajas ja (kultuuri-)ruumis muutuvat nähtust, mistõttu poliitiline/ strukturealne ja kultuuriline/ personaalne dimensioon peaksid kindlasti kodanikuhariduses esindatud olema. Nad juhivad tähelepanu asjaolule, et tänapäevastes pluralistlikes ja multikultuursetes ühiskondades on seda aina raskem teha, vajaduses korraga rõhutada nii mitmekesisuse aktsepteerimist kui ühtsete väärtuste alalhoidmist.

Torney-Purta jt (2001) on enda raportis mõõtnud noorte teadmisi ja oskusi demokraatiast; ühiskondlikku osalemist (praegust ja oodatavat); arvamusi kodaniku rollist; õpilaste ühiskondlike arengutega kursis hoidmist (peamiselt läbi meedia); poliitilist usaldust ning väärtushinnanguid vähemuste ja naiste õigusküsimuste suhtes; soolisi erinevusi; ning koolide haridusprogrammi erinevate riikide lõikes ja nende tunnuste omavahelisi seoseid. Tema uuritavates riikides olid olulisteks

kodanikuteadmiste prediktoriteks kodune lugemisvara ja koolis sisulisem eakaaslastega suhtlemine (näiteks kooli õpilasesinduses olemine). Toots (2011:108) järeldeb, et õppemeetodite mõju kodanikuteadmistele oli Eestis 2009.aastal väikene, samas kui olulisem on näiteks sõbralik ja lugupidav õppekliima.

1.3. Kodanikuhariduslikud ja -väärtuste suundumused Euroopas

Euroopas on toimunud mitmeid sotsiaalseid ja poliitilisi arenguid, mis on viinud ka ümberkorraldusteni haridusmaastikul. Kui Ida- ja Kesk-Euroopas üritatakse Läänele poliitilise ja ühiskondliku osaluse määradele järgi jõuda, siis Lääs üritab aina kasvavat poliitilist apaatsust ja kriitilisust leevendada. Kodanikuhariduse muutmise teema on Euroopa tasandi poliitikas võtnud alates uuest sajandist uue suuna – demokraatliku kodaniku haridus (Birzea jt 2004).

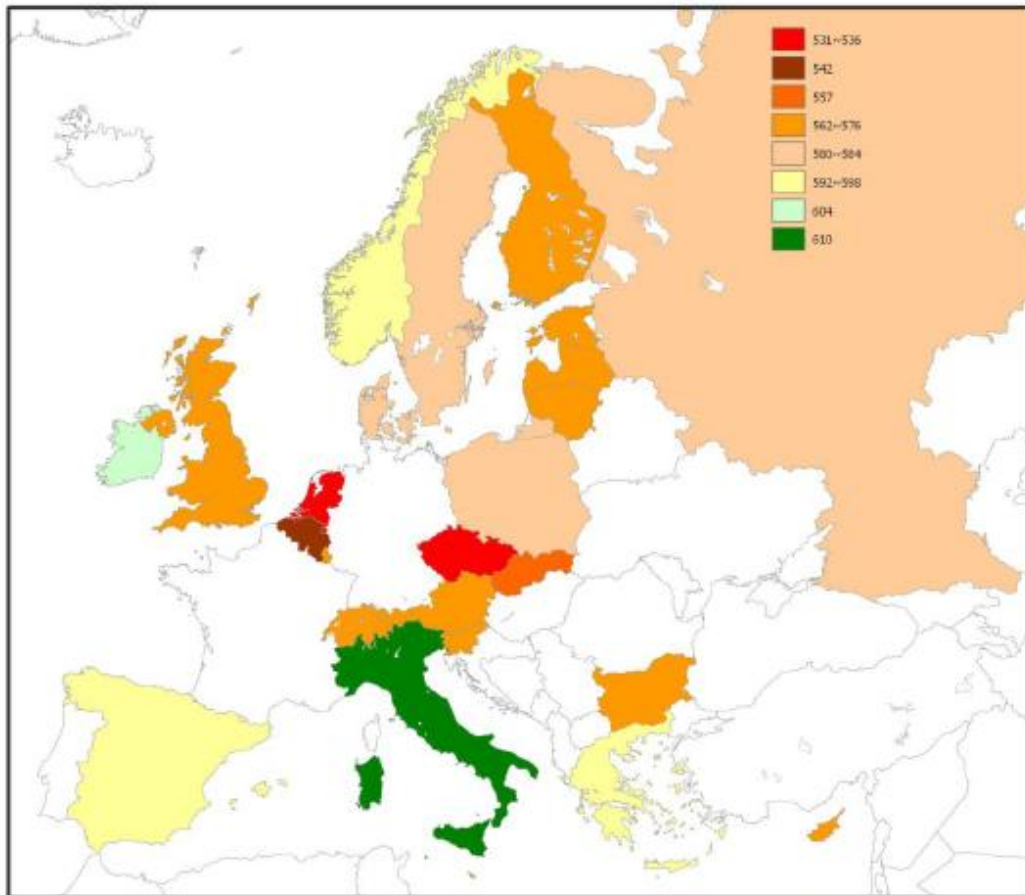
Osler ja Starkey (2006:5-11) toovad välja võimalikud põhjused, miks demokraatliku kodanikuhariduse idee on niivõrd laialdaselt levima hakanud:

1. Globaalne ebaõiglus ja ebavõrdsus – haridus kui üks tase, kuidas nende teemadega tegeleda, aidates niiviisi kaasa noorte oskuste ja hoiakute parandamisele isikliku autonoomia, töötamise, kooselamise, mitmekülgusega arvestamise, rahutegemise ja rahuliku konflikti lahendamise kohta (UNESCO ideaal kodanikuhariduse mõjust).
2. Üleilmastumine ja migratsioon – multikultuursus on loonud vajaduse nii ühtsuse kui pluralismiga arvestamiseks ja nende kahe vahel kodanikuhariduses balansseerimiseks.
3. Mure ühiskondliku ja poliitilise osalemise üle – vähene kodanike osalus ja poliitiline apaatsus on viinud vajaduseni tugevdada kodanikuharidust. Autorid väidavad, et vähemusgrupid vajavad tugevdamist rohkem kui enamus.
4. Noorte defitsiit – Siinjuures ei ole autorid väga selgelt seletanud, mida nad selle all mõistavad, kuid ilmselt on mõeldud noorte puudusele poliitikavaldkonnas ja teatud ühiskondlikus elus.

5. Külma sõja lõpp – uute demokraatlike riikide ülesehitamine tõi rõhuasutuse demokraatia ja inimõiguste küsimustele.
6. Anti-demokraatlike ja rassistlike liikumiste arvu tõus – kodanikuharidust nähakse nende vastuvõitlemiseks vajalike väärtuste ja hoiakute loojatena.

Biesta (2009:146-147) kohaselt kerkib „Euroopa kodakondsuse“ (demokraatlik aktiivne ja kompetentne kodanik) puhul üles küsimus Euroopa Liidu rolli kohta: kas see on majanduslik kodakondsus (probleeme lahendav üksus); poliitiline kodakondsus (õigustele põhinev rahvusülene liit); sotsiaalne ja kultuuriline kodakondsus (väärtustele põhinev kogukond); või nende kombinatsioon. Kõige enam tajutakse majanduslikke seoseid, kuid 21.sajandi algusest on kõrghariduses hakatud Euroopa Liidu piirides tugevalt võtma suunda sotsiaalse sidususe ja aktiivse kodanikkonna toetamise poole. Liigitud on funktsionalistlikuma ja individualistlikuma kodanikuhariduseni mille raames nähakse indiviidi tahet ja rolli demokraatliku kultuuri alalhoidmiseks kõige olulisema tegurina kodanikukasvatuses, kusjuures demokraatia sisu üle ei vaielda (Biesta 2009).

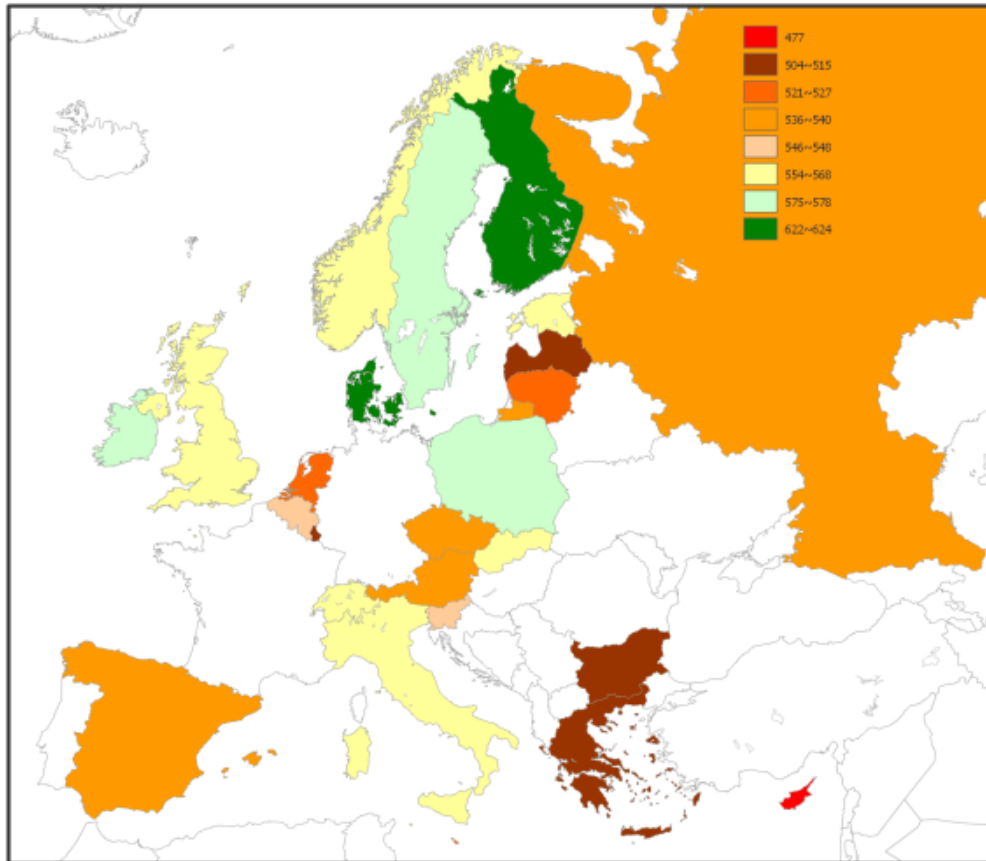
Hoskins jt (2012) on IEA uuringu andmete põhjal uurinud Euroopa kodanike kompetentsi ja väärtuselisi hoiakuid moodustatud indeksi alusel (ingl k *Civic Competence Composite Indicator* ehk CCCI). CCCI skaala koosnes neljast komponendist: kodanikuväärtused, sotsiaalne õiglus, hoiakud osaluse suhtes ja demokraatlike institutsioonide kognitiivne mõtestamine. Need komponendid baseerusid IEA uuringus olemasolevatest (täpsemalt uuringust pt 3), CEDARS'i ja enda moodustatud IEA andmetele põhinevatest skaaladest – vastavalt kodanikuteadmiste, -oskuste skaalad, konventsionaalse ja mittekonventsionaalse kodakondsuse skaalad, hoiakud naiste ja immigrantide õiguste suhtes, enesekindlus koolis osalemise suhtes, osaluse kindluse tunnetus, sisemine poliitiline tõhusus, planeeritav ühiskondlik ja poliitiline osalus, osalemise enesekindluse hinnangud, planeeritav valimiskäitumine (Hoskins jt 2011). Selle indeksi tulemusel näeb Euroopa kaart välja üsna kirju ning ei ole võimalik välja tuua rohkem ja vähem kompetentseid regioone või kultuuriliselt määratletud alasid (Joonis 4.).

Joonis 4. Kodanikukompetentsuse indeksi tulemused Euroopas, 2009.aasta (roheline värv näitab kõige kõrgemat kompetentsuse taset, punane kõige madalamat)

Allikas: Hoskins jt (2012:4)

Eraldi kodanikuteadmiste ja oskuste tulemusi võib näha järgmisel joonisel, Joonis 5. Ka demokraatia teadmiste ja oskuste kohta ei ole võimalik piirjooni tõmmata regioonide vahele, kuid joonisest nähtub, et Põhjamaad (ja ka Eesti ja Poola näiteks) on ühtede kõrgemate tasemetega riikide seas.

Joonis 5. Demokraatia teadmiste ja oskuste tase Euroopas, 2009.aasta (roheline värv näitab kõige kõrgemat kompetentsuse taset, punane kõige madalamat)

Allikas: Hoskins jt (2012:6)

1.4. Uute ja vanade demokraatiate kodanikuhariduslikud ja – väärtuselised suundumused

Üks oluline uurimissuund sotsiaalteadustes on uute ja vanade demokraatiate vaheliste erinevuste uurimine demokraatia kogemuse järgi. Institutsionaalsed ja kultuurilised arengud tõid uutes demokraatiates kaasa muutusi demokraatia mõtestamisel nii poliitilisel, majanduslikul, sotsiaalsel kui ka sealjuures haridusmaastikul. Kodakondsuse ümberhindamise idee (seoses universaalsete õiguste laienemisega erinevatele ühiskonnagruppidele) oli 1990.aastatel olulise tähtsusega Ida- ja Kesk-Euroopas, tehes kodaniku kontseptsiooni määratlemise ja modernsete demokraatlike väärtuste edendamise seoses ka neis riikides üha märgatavamaks (Torney-Purta 2002). Uued demokraatlikud riigid pidid läbi viima põhjalikke struktuurseid muutusi, mis oli oma

massiivsete ümberkorralduste ja demokraatia kohase teadlikkuse puudumise tõttu keeruline ülesanne (Buk-Berge 2006). Lisaks sellele, et demokratiseeruvatel riikidel tuli ellu rakendada oma kodanikupoliitika ja –haridus, pidid nad ühtlasi kohanema modernsuse tingimustel muutunud kodakondsuse kontseptsiooniga, lootuses Läänele ühiskondlikes arengutes järele jõuda. Tänapäevase kodaniku idee seostus Lääne-Euroopaliku suundumusega kaasavama, aktiivsema, võrdsema ja vähemusi arvestavama demokraatia poole (Bashir ja Kymlicka 2008; Delanty 1997; Kymlicka 2007; Tambini 2001).

Euroopa tasandil on kujundatud demokraatliku kodaniku idee, mis seostub modernsete ja aktiivsust rõhutavate väärtustega ühiskonnas. Samuti, nagu modernsete demokraatlike väärtuste puhul rõhutakse poliitilisele või ühiskondlikule aktiivsusele ja osalusele (van Brabant 1998; Clemens 2006; Habermas 2007; Osler ja Starkey 2006; Powell 2008; Taylor 1989, 2002 ja 2007), seisneb modernse kodaniku idee osalemiseks võimaldatud ja motiveeritud indiviidil (Delanty 1997; Kennedy 2007; Teorell 2006; Turner 1990 ja 2001). See seab aga erinevatele riikidele ja nende elanikele suured nõudmised olla ühtsed oma väärtustes ja neid ka alalhoidma (Mouffe 1995; Mouffe ja Holdenraber 1989), samas kui kodakondsuse mõtestamine on multikultuursete arengute taustal muutumas ning nõuab aina enam erinevuste ja sarnasuste üheaegset arvesse võtmist (Gurin jt 2004; Mouffe 1992; Tambini 2001).

On leitud, et selline aktiivse kodaniku kontseptsiooni mõtestamine on ühiskondlikust kontekstist sõltuv, omades erinevaid mõjusid kodanike rollide täitmisele (Hahn 1999; Kennedy 2007). Torney-Purta (2002) leiab, et vanade ja uute demokraatiate erinevused kodanikuhariduses seisnevad nende demokraatia arengu tasemetes. Nii mõnedki väljakutsed, mida kodanikuharidus üritab suunata või muuta, on aga riigiti samad. Poliitiline ja ühiskondlik osalus ning poliitiliste tegutsejate legitiimsus (empiriiliselt väljendatud ka poliitilise usalduse⁵ määrade kaudu) on nii Lääne- kui ka Ida- ja Kesk-Euroopa riikidele olulised kodaniku demokraatliku rolliga seotud riigipoliitikate teemad

⁵ Poliitiline usaldus – kindlustunne poliitiliste üksuste/ tegutsejate (parlament, valitsus, poliitilised parteid, poliitikud) ja nende tegevuste (Coleman 1990) või institutsioonide kui abstraktsete üksuste suhtes (Seligman 1997); teatud käsitluste järgi ettekujutus nende usaldusvärsusest (Hetherington 2005 ja 1998; Cook 2001)

(Torney-Purta 2002). Uutes demokraatlates rõhutatakse eriti pluralismi ja sallivust, tegeledes kodanikuõpetuse raames „demokraatliku kodanikuühiskonna“ teemadega (Buk-Berge 2006:540).

Torney-Purta (2002) leiab, et kodanikuhariduslikes väljakutsetes ei saa esile tuua nende riikide vahelisi selgeid erinevusi sellest lähtuvalt, kui pikalt on riik demokraatlik olnud. Küll aga võib välja tuua mõningaid lahknevusi selles osas, millised on erinevate riikide noorte arusaamad kodaniku rollidest (konventsionaalne või mittekonventsionaalne kodakondsus) ja millised on noorte demokraatlikud väärtused. 2001.aasta uurimuses ilmnes, et demokraatlike teadmiste ja oskuste tasemete puhul leiab üle ja alla uuringu keskmise läbisegi nii konsolideeruvaid kui ka pika demokraatliku traditsiooniga riike. Oma hilisemas käsitluses leiab Torney-Purta (2002:134), et üle riikide keskmise tulemuse saanud post-kommunistlikud riigid võivad olla demokraatia teadmiste osas edukad, kuna õpilaste oodatav kõrgeim haridustase on seotud teadmistega demokraatiast ning nende õpilaste vastused mõjutasid üldisi riigi tulemusi.

Üks post-kommunistlike riike eristav aspekt oli nende haridussuund tavapärase kodanikuosaluse (valimistel ning poliitilistes erakondades ja aruteludes osalemise) olulisuse rõhutamise poole, samas kui konkreetsete ühiskondlike oskuste jagamine oli 1990.aastate lõpus läbiviidud uuringu ajal pigem tagaplaanil (Torney-Purta 2002:139). Hoskins jt (2012) hinnangul lasub vanade demokraatiate probleem 2009.aasta seisuga pigem nõrgas kodanikurollide alalhoidmises ja osaluse julgustamises, samas kui noorte demokraatiate puhul on probleeme sotsiaalse õigluse teemadega. Autorite kohaselt on noorte positiivsed hoiakud osaluse kohta ja kodanikuväärtused tihtipeale vaesemates, uuemates demokraatlikes riikides rohkemgi arenenud kui rikastes. Nendest tulemustest tulenevalt võib öelda, et uued demokraatiad Euroopas on enam orienteeritud konventsionaalsele kodakondsusele, kuid näitavad noorte seas huvi ja aktiivsuse tõusutrende.

Siinjuures tuleb arvesse võtta ka Gita Steiner-Khamsi tähelepanekut kodanikuharidusega seotud kontseptsioonide ja meetodite ülekandmist erinevate ühiskondade vahel (Buk-Berge 2006:537), mistõttu võivad riikide vahelised erinevused

väiksemad olla kui seda võiks erineva ühiskondliku tausta puhul arvata. Buk-Berge (2006) pakub välja, et erinevused tulevad välja kontseptsiooni „kodanikuühiskond“ erinevast mõtestamisest riikide lõikes, mida käesoleva uurimuse maht oma piiratuses aga analüüsida ei võimalda.

Toots (2011:30) on leidnud, et kodanikuteadmiste poolest on Eestiga hetkel sarnane Poola, kes omab postkommunistlikku ajaloolist kogemust. Eesti ja Poola on postkommunistlike riikide arvestuses kõrgeimatel kohtadel. Eesti puhul on mõlemal aastal olulised olnud õpilase emakeel (venekeelsetes koolides teadmistasemed madalamad) ja sugu (tüdrukutel kõrgem tase kui poistel) ning seda ka poliitilise usalduse ja aktiivsuse puhul. 1999.aasta tulemuste põhjal tehti järeldus, et teadmiste tase ning organisatsiooniline aktiivsus ei avalda väga suurt mõju Eesti noorte kodanikuideaalile, aktiivsele kodanikuosalusele ega institutsioonilisele usaldusele (Toots ja Idnurm 2001:77-79). Eestis on need mõjutatud pigem vastaja soost ja rahvusest tingitud kõigil Eestis toimunud vaatlusaastatel (1999, 2005, 2009 – Toots jt 2006 ja Toots 2011).

Ühelt poolt on siis Euroopa tasandil idee demokraatlikust aktiivsest kodanikust, kellel on võimekus ja tahe aktiivselt poliitilises ja ühiskondlikus elus kaasa lüüa. Teiselt poolt on välja tulnud riikide erinevused selle normatiivse ideaaliga praktikas toime tulla. Üha enam märgitakse aga, et erinevused ei pruugi nii selgelt väljenduda riike noorteks ja vanadeks jagades. Kui propageeritaval demokraatlikul kodanikuharidusel on mingi mõju olnud demokraatlikele väärtushinnangutele ning kodanikuosalusele, peaks see olema ajalises võrdluses teatud moel nähtav.

2. METOODIKA

2.1. Uurimiseesmärk ja metoodika lühikirjeldus

Uurimisprobleemistikust lähtuvalt seatakse käesoleva magistritöö eesmärgiks uurida, millised noorte kodanikuväärtused on ligikaudu viimase kümne aasta jooksul muutunud, seoses demokraatia kogemuse täienemisega postkommunistlikes riikides ja üldiste Euroopa trendidega kodanikuhariduse maastikul. Selle jaoks kaardistatakse noorte kodanikuväärtused kahel ajahetkel – 1999. ja 2009.aastal. Seejärel vaadeldakse mitmetasandilise analüüsi abil, millised muutused on seletatavad riigitasandi tunnustega (agregeeritud kodanikuteadmiste tase riigis) ja kuidas riigitasandi tunnuse mõju muutub mudelites, kus on lisatud teoreetilisest lähtekohtadest tulenevalt olulised indiviiditasandi tunnused. Tulemusi võrreldakse teiste statistiliste näitajate kaudu riike uuteks ja vanadeks demokraatiateks jagava indikaatortunnuse (*dummy variable*) lõikes. Oluline on siinjuures, milline on väärtuste muutuste dünaamika 10 aasta vahemiku võrdlemisel riikide erinevate kodanikuteadmiste tasemete ja demokraatia kogemuse taustal.

2.2. Valimi valikukriteeriumid

Euroopas on toimunud olulisi arenguid, mis kodanikuharidust ja -väärtusi on mõjutanud (Euroopa Liidu laienemine; sotsiaalmajanduslikud muutused; poliitilised arengud; postkommunistlike riikide konsolideerumisprotsessid ja muu). Muutused ei ole olnud aga Euroopa kõigi riikide lõikes sarnased – märkimisväärsed erinevusi võib leida uute ja vanade demokraatiate ühiskonnaelus. Seetõttu on oluline võrrelda kodanikuhariduse ja kodanlike väärtuste taset Lääne- ja Ida-Euroopa riikide (vanade ja uute demokraatiate) võrdluses erinevatel ajapunktidel. Kaheks ajapunktiks on esiteks aeg, mil postkommunistlikel riikidel oli demokraatlikku kogemust vähem, kuid mil institutsiooniline demokraatia hakkas teatud määral stabiliseerumismärke näitama. Hakati ka tegema ettevalmistusi Euroopa Liiduga liitumiseks, Lääne poolt nende vastuvõtmiseks (uurimuse all siis 1999.aasta). Teiseks ajal, mil mitmed uued riigid olid Euroopa Liidu liikmeks vastu võetud ning Euroopa elas majandusliku surutise

olukorras, mil inimeste väärtuselised põhimõtted kodanikuühiskonna osas kõikide maade lõikes proovile pandi (uurimuse all siis 2009.aasta).

2009.aastaks olid kodanikuhariduses toimunud ja toimumas uued arengud. Euroopa Liidu kodanikuhariduse uue sajandi suunised liikmesriikidele on ilmselt teatavat mõju avaldanud, mis suunab neid sarnasemate kodanikuhariduse meetodikate ja võimalusel ka tulemuste poole. Seetõttu kontrollitakse demokraatia kogemuse mõju valitud noorte väärtushinnangutele erinevatel aastapunktidel.

Valimi moodustamisel peeti eeskätt silmas asjaolu, et noorte kodanikuharidusele oli hakatud kuskil viimase kümne aasta jooksul enam tähelepanu pöörama nii Euroopa Liidu kui ka rahvusriikide tasandil (Hahn 2010; Torney-Purta 2002). Teiseks peeti valimi moodustamisel silmas asjaolu, et noorte kodanikuharidus oli Euroopa riikides tõusnud üheks oluliseks teemaks. Samas, kui senised uurimused olid fokuseeritud täiskasvanute poliitilistele eelistustele ja väärtustele (st kodanikuhariduslike suundumuste tulemustele), siis väga vähe leidis selliseid uuringuid, mis kaardistaksid erinevate riikide lõikes nii kodanikuhariduse kui ka „tänaste tegutsejate“ otsesemaid mõjusid noortele. Niisiis kasutati antud töös andmestikku 1999. ja 2009.aasta kohta, mis võimaldas hinnata noorte kodanikuväärtustele ajas muutuvaid ja muutumatuid mõjutegureid (nagu seda täiskasvanute puhul võimaldasid teatud ulatuses teha World Values Survey ja Euroopa Sotsiaaluuring). Pole ka võrreldud, kuivõrd noorte kodanikuhariduslik üldkeskmine riigis võiks ära seletada teatud hoiakuid või valmidust poliitilises ja ühiskondlikus elus osaleda (kas kodanikuhariduse tase riigis on määrav, seletamaks erinevaid arusaamu kodanikuks olemisest ja plaanitavast käitumisest).

2.3. Andmestikud, tunned ja operatsionaliseeringud

Käesolevas magistritöös kasutatakse analüüsi teostamiseks *IEA⁶ Civic Education Study* 1999. ja 2009.aasta andmestikke (eesti keeles – IEA Kodanikuhariduse uuringud). IEA Kodanikuhariduse uuringu eesmärgiks on selgitada, kuidas ja mil määral on noored

⁶ International Association for the Evaluation of Educational Achievement – Rahvusvaheline Haridustulemuste Hindamise Assotsiatsioon (Ahokas 2010:10 tõlge)

valmis võtma kodanikurolli, mille jaoks on vaja asjakohaseid teadmisi, hoiakuid ja tegevusi (Torney-Purta 2000:95; Toots 2011:9). IEA Kodanikuhariduse uuringud võimaldavad meil hinnata erinevate riikide kodanikuhariduse tasemeid (erinevaid mõõdikuid kodanikuteadmiste, -oskuste, -väärtuste ja -osaluse kohta). Need mõõdikud kirjeldavad kodanikuhariduse tasemeid õpilaste, õpetajate, koolide ja riikide tasandil, kuid käsitlevad teatud määral ka noorte kodust olukorda. Andmestiku abil saab teha mitmesuguseid järeldusi laiema kogukonna kohta ning koolide ja klassiruumide, koduse keskkonna ja individuaalsete karakteristikute kohta (Schulz jt 2011:17). Lisaks sellele võimaldasid nimetatud andmestikud hinnata trende, kuna tegemist oli kordusuuringuga ning mitmed aspektid on andmestikes sarnased. Käesolevas töös uuriti õpilaste⁷ kodanikuteadmisi ja hinnati nende oskusi kodanikuteadmisi rakendada. Lisaks sellele uuriti noorte väärtusorientatsioone ja ühiskondlikku käitumist; õpetajate arvamusi kodanikuhariduse õppekeskkonnast ja selle toimimisest koolis; ning koolijuhtide (kas õppealajuhatajad või direktorid) arvamusi kooli sotsiaalse ja hariduskeskkonna kohta üldises plaanis. IEA uuringud hõlmavad kolme komponenti – demokraatia ja selle institutsioonid (1), rahvuslik identiteet ja rahvusvaheline teadlikkus (2), ning sotsiaalne sidusus ja sidemete mitmekülgus (3) (Torney-Purta 2000:95). Käesoleva töös on oluliseks peetud erinevate riikide üldiste kodanikuteadmiste ja oskuste taset (andmestikus olemasoleva skaala järgi, mille täpsem kirjeldus ja moodustamise loogika leitav uuringute tehnilistest raportitest – Schulz jt 2011; Schulz ja Sibberns 2004) ning afektiivsel-käitumuslikul dimensioonil paiknevaid domeene – väärtushinnangud (*value beliefs*), hoiakud (*attitudes*), käitumisplaanid (*behavioral intentions*) ja tegelik käitumine (*behaviors*) (Schulz jt 2011:34, Anu Toots'i (2011) tõlge). Täpsemalt peatutakse analüüsis väärtushinnangutel ja käitumisplaanidel. Neid domeene vaadeldakse eelnevalt väljatoodud komponentide, demokraatia institutsioonide ning rahvusliku identiteedi taustal.

Kokku osales IEA uuringus 1999.aastal 28 riiki ning 2009.aastal 38 riiki. Uuringus osalenud riikide hulgas olid 1999.aastal 23 Euroopa riiki (Torney-Purta 2002:132 järgi)

⁷ Uuringu disain nägi ette, et kaasatakse see klass, mille keskmine õpilaste vanus on vähemalt 13,5 aastat, mis tähendas seda, et uuringus osalesid enamasti 8. ja 9.klassi õpilased. Neis leidis erinevate riikide lõikes ka kuni 19-aastaseid 1999.aastal ja kuni 17-aastaseid 2009.aastal, kuid peamise osa moodustasid siiski 14-aastased õpilased.

ja 2009.aastal 24 Euroopa riiki (Kerr jt 2010:20). Noortena käsitleti kodanikuhariduse uuringus 8. ja 9. klassi õpilasi, see tähendab käesolevasse töösse valitud riikides keskmiselt 14,7-aastased 1999.a uuringus ja keskmiselt 14,4-aastased 2009.a uuringus. Vastanuid oli 1999.aastal kokku 47 429 ja 2009.aastal 53 176 õpilast. Kaasatud tunnused ja operatsionaliseeringud on kirjeldatud allpool.

Võrdluseks õpilaste tulemustele on võimalik välja tuua tulemusi ka lähedastel aastapunktidel uuritud täiskasvanute poliitiliste väärtuste ja käitumise kohta. Antud võrdlus, millistes aspektides noor (poliitilise eluga veel tõenäoliselt vähem seotud, kuid sellega õpingute ja muude tegevuste käigus juba kokku puutunud inimene) sarnaneb endast vanema ja arvatavasti poliitiliselt kogenuma ühiskonnaliikmega. Kui see sarnasus või erinevus on erinevates ühiskonnatüüpides aja jooksul olnud suhteliselt muutumatu, kuigi kodanikuõpetuses on viidud ellu ulatuslikke mitmeid riike puudutavaid reforme, ei saa ilmselt järeldada kodanikuhariduse väga tugevat mõju antud väärtustele või käitumisele.

Noorte ja täiskasvanute võrdluseks on kasutatud World Values Survey (WVS) andmestikke. World Values Survey andmestikud annavad meile infot 1999-2000.aasta ja 2008-2009.aasta kohta (mõlemad kaalutud populatsiooni suhtes). Soome puhul puudusid andmed 1999. ja 2008.aasta kohta, kuid olid olemas 2000. ja 2009.aasta kohta, mistõttu Soome puhul on nende aastate andmeid kasutatud. Et nende ja IEA andmestike vahel ei oleks vanuselist kattuvust (WVS kaasas vastajaid, alates 15.eluaastast), eemaldati WVS-ist alla 18-aastased vastajad. See annab meile ühtlasi võimaluse ka valimisõiguslikke kodanikke ja õpilasi kõrvutada.

Tulemuste tõlgendamise lihtsustamiseks on muudetud järgnevate analüüsis kasutatavate World Values Survey mõlema aastapunkti ja IEA 2008/2009.aasta andmestiku⁸ tunnuste vastusevariandid vastupidiseks sellisel viisil, et kõrgeim arvuline väärtus vastaks ka kõrgeimale/ positiivseimale väärtusele, kuna algselt vastas madalaim arvuline väärtus kõrgeimale väärtusele:

⁸ 1999.aasta IEA uuringus ei olnud see vajalik.

- Usaldus riigi parlamendi suhtes – WVS andmestikes *Confidence in Parliament*, IEA andmestikes *Trust in National Parliament* (see ja ka ülejäänud usaldushinnangud 4-palli süsteemis)
- Usaldus riigi valitsuse suhtes – WVS andmestikes *Confidence in the Government* (puudus 1999/2000a andmestikus), IEA andmestikes *Trust in National Government*
- Usaldus poliitiliste parteide suhtes – WVS andmestikes *Confidence in the Political Parties* (puudus 1999/2000a andmestikus), IEA andmestikes *Trust in Political Parties*
- Usaldus ÜRO suhtes – WVS andmestikes *Confidence in the United Nations*, IEA andmestikes *Trust in the United Nations*
- Hea kodaniku kohustused – erinevad konventsionaalse kodakondsuse skaala moodustanud hinnangud, kuidas hea kodanik peaks käituma (täpsemat kirjeldust vt Tabel 2; 4-palline skaala)
- Demokraatia väärtused – erinevad demokraatlike väärtuste skaala moodustanud hinnangud, mida õpilased toetavad (täpsemat kirjeldust vt Tabel 2; 4-palline skaala)

Eelnevalt väljatoodud tunnused võimaldavad meil võrrelda poliitilise usalduse muutust kahel ajapunktil ning õpilaste arvamusi korraliku kodaniku tegevuste ja demokraatlike väärtuste suhtes. Ühtlasi saame võrrelda, kas täiskasvanud ja õpilased valitud riikides mõtlevad usaldamise osas pigem sarnaselt või erinevalt ning kuidas erinevate riigitüüpide õpilaste poliitilised hinnangud on aja lõikes⁹ muutunud. Kõik eelnevalt toodud hinnangud on antud andmestikes 4-punkti skaalal, mis peale väärtuste ümberpöörämist tähendab, et 4 väljendab kõrgeimat (*Trust completely/ Very important*) ja 1 madalaimat (*Not at all/ Not at all important*) väärtust.

⁹ Täiskasvanute puhul on välja toodud, et nende usaldushinnangud on poliitiliste institutsioonide suhtes madalamad, võrreldes teiste üksustega (Dawson, 1999; Howard 2002; Markova 2004; Mishler, Rose 2001).

Varasema ajapunkti kohta tuuakse välja, mida arvavad uute demokraatiate õpilased, et režiimi muutus kaasa tõi. Noortel paluti hinnata muutuse tagajärgi sotsiaalses, isiklikus, majanduslikus ja üldises plaanis. Postkommunistlike riikide noorte arvamused selles osas võivad olla seotud kodanikuteadmiste tasemega. 7-punktine skaala tehti 4-punktiseks, kus 1 tähistas hinnangut 1 (kõrgeim positiivne hinnang), väärtused 2-3 tähistasid hinnangut 2 (kõrge positiivne hinnang), väärtus 4 märgiti hinnang 0-na (režiimi muutus ei avaldanud antud aspektile mõju) ning väärtus 5-7 loeti hinnang 4-ks (madalaim negatiivne hinnang). Vastupidine skaala oli antud tunnuste osas suurema teistest hoolimise puhul, mil 1 tähendas negatiivseimat (rohkem hoolitakse ainult iseendast) ja 4 positiivseimat hinnangut (rohkem hoolitakse teistest).

Kui eelnevad tunnused aitavad meil avada teatud poliitiliste hinnangute tagamaid valitud riikides kahel ajapunktil ja vanuselises võrdluses, siis mitmetasandilise analüüsi osa moodustab põhilise käesoleva töö analüüsis. Uuritakse, kui suure osa noorte kodanikuväärtuste variatiivsusest seletavad ära riigitasandi ja kui suure osa indiviiditasandi tunnused. Vaadatakse ka mõjusuuruseid. Selleks kasutatakse mitmetasandilist analüüsi, mis võimaldab uurijatel hinnata erinevatel tasanditel toimivaid hinnangute ja nende mõjude erinevusi sõltuvale tunnusele. See analüüsiviis võimaldab individuaalsete ja riigi keskmiste hinnangute mõjusid vaadelda nii individuaalsel kui ka riigitasandil või mõlemal korraga, sealjuures võib välja tuua ka kordaja poolest suurimat ja väikseimat mõju avaldavaid tunnuseid valitud kõigi sõltumatute tunnuste lõikes (Peugh ja Enders 2005).

Mudelite ja antud analüüsimeetodi sobivust ja kvaliteeti hinnatakse ICC (*intraclass correlation coefficient*) hinnangu kaudu, mis on grupivahelise erinevuse osakaal täielikust erinevusest. Mida suurem on hinnanguid andvate indiviidide ja teise tasandi tunnuste väärtuste arv, seda usaldusväärsem ja täpsem on ICC hinnang mudeli sobivusele, mistõttu kasutatakse riigitasandi tunnuse seletusjõu hindamisel suurimat võimalikku riikide arvu. (Peugh ja Enders 2005) Ühtlasi annab see võimaluse paremini hinnata riigitunnuse ning pika ja lühema demokraatia kogemuse tunnuse mõju sõltuvatele tunnustele. Analüüsi tulemuste üle diskuteeritakse erinevaid statistilisi näitajaid kasutades ning üritades välja tuua, mis erinevusi või sarnasusi võib uute ja

vanade demokraatiate ning riigi kodanikuteadmiste keskmise taseme puhul esile tõsta (pt 3).

Konstantsetes mudelites¹⁰ kasutatakse järgnevaid võrreldavaid sõltuvaid tunnuseid, mis on andmestikes leitavad skaaladena:

Tabel 1. Analüüsis kasutatud skaalad ja andmestikes leiduvad nimetused

	1999.aasta	2009.aasta
1. Kodanikuteadmiste tase	<i>Knowledge scale</i>	<i>CIVED knowledge scale</i>
2. Kodanikuoskuste tase	<i>Skills scale</i>	-
3. Usaldus institutsioonide suhtes	<i>Trust in Government related institutions</i>	<i>Trust in civic institutions</i>
4. Toetus konventsionaalsele kodakondsusele	<i>Importance of conventional citizenship</i>	<i>Conventional citizenship</i>
5. Toetus mittekonventsionaalsele kodakondsusele	<i>Importance of social-movement-related citizenship</i>	<i>Social-movement-related citizenship</i>
6. Planeeritav poliitiline osalus täiskasvanuna	<i>Political activities</i>	<i>Adult participation in political activities</i>
7. Positiivsed hoiakud oma riigi suhtes	<i>Positive attitudes towards one's nation</i>	<i>Attitudes toward own country</i>

Mitmetasandilise mudeli analüüsis on kasutatud kõiki Tabelis 1 välja toodud skaalasid konstantsete mudelite konstrueerimisel, kuid oluline on märkida, et erinevate korrelatsioonseoste puhul osutusid olulisteks ka teised siinjuures mitte kirjeldatud skaalad või neid moodustavad muutujad, mida käesoleva töö mahtu arvestades ei olnud otstarbekas uurida. Antud skaalad on valitud selle järgi, millised olid olemas mõlema ajapunkti uuringus (ajaliselt dünaamiliste võrdluste tegemiseks). Kodanikuoskuste skaala, mis 1999.aasta andmestikus leidis, aga 2009.aasta omas eraldi väljatooduna puudus, oli üldiselt oluline ära märkida – uute ja vanade demokraatiate kodanikuoskuste taseme võrdlus uurimuse algpunktis. Lisaks toetutakse kodanikuhariduses oluliseks peetavate tunnuste valimisele. Nende skaalade raames on ära kaetud teadmiste, erinevate kodanikurollide, poliitilise osaluse, usaldushinnangute ja traditsiooniliste

¹⁰ Konstantne mudel ehk nullmudel – 2.tasandi tunnuse/tunnuste puhasmõju vaadeldavale sõltuvale tunnusele, teisi sõltumatuid tunnuseid arvesse võtmata.

väärtuste (patriotismi) aspektid. Kodanikuteadmiste skaala koosneb 15-st kognitiivseid teadmisi mõõtvast küsimusest. Selle keskmine on 150 ja standardhälve 10 iga riigi kohta. Teiste skaalade keskmine väärtus on 50 ja standardhälve 10. Skaalad moodustati, kasutades tarkvara ACER Conquest 2.0. Täpsem info skaalade moodustamise protseduuridest on leitav uuringute tehnilistest raportitest – Schulz ja Sibberns (2004) ja Schulz jt (2011).

Kasutatud skaalaväärtused sisaldavad Tabelis 2 toodud küsimusi ja vastusevariante (Toots 2011:114-116)¹¹. 1999.aasta kohta võib välja tuua sarnaseid muutujaid, kuid poliitilise osaluse ja riigi vastaste hoiakute skaala moodustanud tunnused olid mõneti erinevad (Schulz ja Sibberns 2004:93-126). 1999.aastal puudunud väärtused on märgitud tabelis kaldkirjas ja 2009.aastal puudunud väärtused on alla joonitud kujul:

¹¹ Oluline märkus: Täpsed IEA uuringute küsimuste sõnastused on autoriõigustega kaitstud.

Tabel 2. Töö kasutatud skaalad, nende küsimused ja vastusevariandid (1999 ja 2009)

	Küsimus + Tähistus	Vastusevariandid
1. Kodaniku-teadmiste tase	Erinevad faktilised küsimused ¹² KNOWMLE	Vastavalt küsimusele – õige vastusevariant
2. Kodaniku-oskuste tase	Erinevad faktilised küsimused	Vastavalt küsimusele – õige vastusevariant
3. Usaldus instituut-sioonide suhtes	Kuivõrd Sa usaldad järgmisi institutsioone? INTRUST	<ul style="list-style-type: none"> • Eesti Vabariigi Valitsus • Sinu linna-/ vallavalitsus • Kohtud • Politsei • Erakonnad • Riigikogu
4. Toetus konventsionaalsele koda-kondsusele ¹³	Kui tähtis on käituda järgmiselt, et olla korralik täiskasvanud kodanik? CITCON (2009) / CTCON (1999)	<ul style="list-style-type: none"> • Alati hääletada parlamendivalimistel • Astuda erakonda • Õppida oma maa ajalugu • Jälgida poliitilisi sündmusi ajalehest, raadiost, telest või internetist • Näidata üles lugupidamist valitsuse esindajate vastu • Osaleda poliitilistes aruteludes
5. Toetus mitte-konventsionaalsele koda-kondsusele	Kui tähtis on käituda järgmiselt, et olla korralik täiskasvanud kodanik? CITSOC / CTSOC	<ul style="list-style-type: none"> • Osaleda rahumeelsetes protestides seaduste vastu, mis tunduvad ebaõiglased • Osaleda ettevõtmistes, mis toovad kasu kodukoha inimestele • Osaleda ettevõtmistes, mis edendavad inimõigusi • Osaleda looduskaitsealastes ettevõtmistes
6. Planeeritav poliitiline osalus täiskasvanuna	Allpool on loetletud erinevaid viise, kuidas täiskasvanud saavad poliitilises elus aktiivselt osaleda. Mida sina arvad end täiskasvanuna tegevat? POLPART	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Abistan kandidaati või parteid valimiskampaania ajal</i> • Astun erakonda • <i>Astun ametiühingusse</i> • Kandideerin valla- või linnavolikokku • <u>Kirjutun ajalehte kirju sotsiaalsetes või poliitilistes küsimustes</u>
7. Positiivsed hoiakud oma riigi suhtes	Kuivõrd oled Sa nõus järgmiste väidetega Eesti kohta? ATTCNT / PATRI	<ul style="list-style-type: none"> • Riigi lipp on mulle tähtis • <i>Riigi poliitiline süsteem töötab hästi</i> • Ma austan oma riiki väga • Me peaksime oma riigis olema uhked selle üle, mida oleme saavutanud • <i>Ma olen uhke, et elan oma riigis</i> • <i>Meie riik näitab üles suurt austust keskkonna vastu</i> • Üldiselt on meie riik elamiseks parem maa kui teised

¹² Kuna küsimused on autoriõigustega kaitstud, on keeruline tuua välja täpseid andmeid nende kohta. Hoskins jt (2008:9) kohaselt on aga kaetud peamised teemad, nagu teadmised põhilistest demokraatlikest institutsioonidest ning võtmelemendid poliitilisest ja sotsiaalsest õigussüsteemist.

¹³ Konventsionaalne kodakondsus on võrdväärne 1999.aasta uuringu kodanikuideala mõiste kasutusega. 1999.aasta uuringu raportites on kasutatud ka kontseptsioone nagu „hea kodanik“, 2009.aastal „korralik kodanik“.

Nendest skaaladest uuritakse täpsemalt järgmist sõltuvat tunnust: toetus konventsionaalsele kodakondsusele. ICC hinnangu järgi oli selle tunnuse hinnangute variatiivsus mõlemal ajapunktil kõige suuremas osas ära seletatav riigitasandil ning ka kodanikuteadmiste riigikeskmise taseme järgi (vt pt 3). Seetõttu kontrolliti, kuidas individitasandi tunnused mõjutavad antud sõltuva tunnuse hinnanguid, vaadeldes, kuidas mudeli kirjeldusaste erinevate individitasandi sõltumatute tunnuste lisamisel muutub ning kas mõnel neist võib olla suurem sõltuva tunnuse variatiivsust kirjeldav jõud. Moodustatakse neli mudelit, millest 0-mudel on konstantne mudel (analüüsimeetodi sobivuse kontroll), esimene kaasab tunnuseid T5 ja T6 (vt allolevat nimekirja); teine mudel tunnust T4; ning kolmas mudel tunnuseid T2 ja T3 peamõjudena, T1 ja T4 interaktsioonis. Mitmetasandiline analüüsimeetod võimaldab taolisi järeldusi teha (Peugh ja Enders 2005). 2.tasandi tunnustena kasutatakse keskmist kodanikuteadmiste taset riigis (agregeeritud). Kasutatud individitasandi sõltumatud tunnused on järgnevad:

Fikseeritud peamõjuga tunnused:

- Sugu (1999.aastal 1=tüdruk ja 2=poiss; 2009.aastal 0=poiss ja 1=tüdruk) [T6]

Juhuslikud peamõjuga tunnused:

- Oodatav haridustase ehk kestva haridustee aastate arv (0=0; 1=1-2; 2=3-4 6=10+) [T5]
- Huvi riigi poliitika vastu (4-punktine skaala) [T4]
- Koolis valimiste tähtsuse õppimine (ainult 1999.aastal) (4-punktine skaala) [T3]
- Hinnang sellele, kui kergelt õpilane poliitikast aru saab (ainult 2009.aastal) (4-punktine skaala) [T3]
- Hinnang riiklikel valimistel osalemise tõenäosusele täiskasvanueas (4-punktine skaala) [T2]
- Hinnang poliitilise parteiga liitumise tõenäosusele täiskasvanueas (4-punktine skaala) [T1]

Kasutati dispersioonide komponentide meetodit (*Variance components*).

Kodanikuteadmiste skaalat on teiste analüüside tarbeks liigendatud kaheks: kõrgete ja madalate kodanikuteadmiste määradega riigid. Seejuures on lähtunud skaala keskmisest allapoole (madal) ja ülespoole (kõrge) jäävatest kodanikuteadmiste väärtustest, mille tulemusena jäi ühte ossa 49% ja teise otsa 51% vastajatest. Seda jaotust nimetatakse analüüsides kui „(kodaniku)teadmiste skaala kaks astet“ või „(kodaniku)teadmiste skaala kaks taset“.

Tulemuste paremaks tõlgendamiseks on hinnangute väärtused 2009.aasta andmestiku puhul vajadusel ümber pööratud, kus 1 tähendaks madalaimat/ negatiivseimat väärtust ning 4 kõrgeimat/ positiivseimat väärtust.

Uute ja vanade demokraatiade liigitusel on lähtunud põhimõttest jagada postkommunistlikud (kui vähesema demokraatia kogemusega) ning Lääne- ja Skandinaaviamaad (kui pikema demokraatliku kogemusega riigid) eraldi kategooriatesse. Antud liigitust on tehtud ka IEA uuringu andmetes, nagu nähtub režiimi muutuse tagajärgede kohta hinnanguid jaganud maade valikust või ka IEA uuringu juhtiva grupi liikmete analüüsitulemuste raportitest. Samuti arvestati sellega, et mõlema ajapunkti puhul saaks kasutada võimalikult palju samu riike, mis on antud analüüsimeetodite puhul loetud oluliseks kriteeriumiks (Peugh ja Enders 2005).

Sellest tulenevalt jagunesid riigid järgmiselt:

Uued demokraatiad (7)	Vanad demokraatiad (8/9)
Tšehhi, Eesti, Leedu, Läti, Poola, Slovakkia, Sloveenia	Austria (v.a. 1999.a) ¹⁴ , Belgia, Šveits, Taani, Inglismaa, Soome, Itaalia, Norra, Rootsi

Mitmetasandiline analüüs eeldab puuduvate väärtuste analüüsi ja vajadusel andmete teisendust. Lünkade analüüs näitas, et tulemusi muutvaid erinevusi erinevate meetodite rakendamisel kasutatavate tunnuste keskmistes ja standardhälvetes ei esinenud, mistõttu andmete teisendamine (puuduvate väärtuste asendamine või kustutamine) mitmetasandilise analüüsi läbiviimiseks ei osutunud vajalikuks (Tabel 3 ja 4).

¹⁴ Käesolev töö ei sea kahtluse alla, kas Austria kasutamine 2009.aastal ja mitte 1999.aastal (kuna see puudus sealt) võiks väga oluliselt mõjutada analüüsi tulemusi.

Tabel 3. Andmelünkade analüüs, keskmiste meetodil saadud keskmised ja standardhälbed (1999)

	Sk 1*	T1**	T2	T3	T4	Sk 4	Sk 3	Sk 7	Sk 5	Sk 6
Listwise	104,36	1,80	3,09	2,45	2,16	9,71	10,04	9,83	9,77	9,79
All	101,72	1,79	3,07	2,45	2,13	9,70	10,02	9,78	9,75	9,82
EM	101,72	1,81	3,04	2,44	2,13	9,70	10,02	9,78	9,75	9,82
Regression	101,72	1,81	3,04	2,44	2,13	9,70	10,02	9,78	9,75	9,82
Standardhälve										
Listwise	20,24	,79	,91	,89	,96	1,90	1,86	1,96	1,88	1,91
All	20,23	,79	,91	,89	,95	1,90	1,92	1,95	1,90	1,94
EM	20,23	,79	,91	,89	,95	1,90	1,92	1,95	1,90	1,94
Regression	20,23	,79	,91	,89	,95	1,90	1,92	1,95	1,90	1,94

Tabel 4. Andmelünkade analüüs, keskmiste meetodil saadud keskmised ja standardhälbed (2009)

	Sk 1*	T1**	T2	T3	T4	Sk 4	Sk 3	Sk 7	Sk 5	Sk 6
Listwise	97,88	3,09	1,88	2,58	2,57	50,01	49,82	47,99	48,87	48,68
All	97,30	3,09	1,87	2,58	2,57	49,79	50,00	48,17	48,71	48,75
EM	97,28	3,09	1,87	2,58	2,57	49,78	50,00	48,17	48,70	48,74
Regression	97,28	3,09	1,87	2,58	2,57	49,78	50,00	48,17	48,70	48,74
Standardhälve										
Listwise	20,66	,813	,902	,798	,868	9,67	9,21	8,79	9,60	9,36
All	20,94	,803	,897	,798	,868	9,59	9,22	8,89	9,66	9,28
EM	20,92	,803	,897	,798	,868	9,59	9,23	8,89	9,66	9,28
Regression	14,16	,793	,888	,798	,868	9,55	9,16	8,83	9,61	9,19

*Skaalad nr 1-7, vt Tabel 1

**T1 – Täiskasvanuna astun erakonda; T2 – Täiskasvanuna osalen hääletamisel; T3 – Õppisin koolis hääletamise vajalikkuse kohta (1999) / Saan poliitikast kergesti aru (2009); T4 – Huvi poliitika vastu

Järgnev analüüsi tulemuste peatükk koosneb kahest põhilisest osast: esimene toob välja mõned üldisemad tulemused keskmiste, protsent-jaotuste ja korrelatsioonseoste kujul (poliitväärtuste võrdlemine erinevate ajapunktide ja riigitüüpide lõikes ning tunnuste selekteerimine mitmetasandilisse analüüsi); teine osa selgitab, millised skaalaväärtused on suuresti seletatavad riigitasandi kodanikuteadmiste tasemega ning kontrollib, kui võrd tugevana püsib see mõju konventsionaalse kodakondsuse toetamise skaalale

indiviiditasandi tunnuste lisamisel mudelisse. Kõik analüüsid on teostatud statistikapaketi PASW 18 (varasema nimetusega SPSS) abil.

3. ANALÜÜSI TULEMUSED

3.1. Tajutud demokratiseerumine

1999.aasa oli paljude postkommunistlike riikide jaoks aeg, mil poliitiline ja majanduslik elu hakkas stabiliseerumismärke näitama, kuid arengud paistsid veel aeglased. Tolleaegsed IEA uuringus osalenud 14-aastased noored ei tajunud ilmselt otseselt režiimi muutuse vahetuid tagajärgi, kuid omasid tõenäoliselt mingeid arvamusi sellest, näiteks oma lähedaste või klassis arutatu kaudu. 1999.aastal küsiti postkommunistlike riikide õpilaste käest arvamust režiimi muutumise tagajärgede kohta (v.a. Eesti). 30% ei osanud vastata küsimusele, kas see muutus tõi kaasa pigem häid või halbu asju, kuid peale nende oli 43% õpilastest, kes arvas, et see tõi kaasa pigem häid kui halbu ning 10%, et pigem halbu kui häid tagajärgi. Kõige pessimistlikumad selles osas olid Läti, Leedu ja Slovakkia õpilased (valitud riikidest suurimad osakaalud neist, kes arvasid, et režiimi muutus tõi rohkem halbu asju kaasa) ning kõige positiivsemad Poola vastajad (suurim osakaal positiivselt meelestatud vastajatest). Siinjuures paistavadki silma erinevused just riikide, mitte ühise ajaloolise pärandi lõikes. Kahjuks ei ole võimalik teha võrdlusi kahe ajahetke mõttes, kuigi mingil määral võib sarnase suunitlusega küsimuseks lugeda 2009.aastal esinenud „Kui palju nõustud väitega, et tegemist on parema riigiga, kus elada?“. Uute demokraatiate lõikes oli selle väitega nõustujaid 54% vastanutest, 11% ei nõustunud sellega üldse. Vastav statistiliselt oluline seos kodanikuteadmiste tasemega oli olemas, kuid väga nõrk ($r = -0,12$). Nii uute kui vanade demokraatiate õpilased leidsid, et me peaksime olema oma riigis uhked selle üle, mida oleme saavutanud (mõlemas keskmine hinnang 3,1 punkti 4 punktisel skaalal, vt Tabel 12, lk 50).

Lisaks üldisele muutuse hindamisele küsiti uuringus ka hinnanguid erinevate muutusest tulenenud aspektide kohta eraldi (Tabel 5). Üldiselt oldi positiivselt meelestatud tagajärgede suhtes. Kõige kõrgemaks hinnati keskmiselt moraalsuse ja kergema elu ilmlemist pärast ühiskonnamuutust. Negatiivseimad hinnangud anti majandusliku jõukuse, isikliku turvalisuse, aususe ja teistest hoolimise tekkimisele. Korrelatsioonseosed ei näidanud tugevaid seoseid kodanikuteadmiste tasemega. Kõige

tugevamad korrelatsiooniseosed olid 0,17-se ja 0,15-se suurusega vastavalt õigluse ja läheduse tagajärgede hinnangute puhul. See tulemus pole väga üllatav, kuna hinnati enamjaolt isiklikku elu puudutavaid tagajärgi. Kuid erinevaid riike eraldi vaadates selgub, et kodanikuteadmiste taseme ja režiimi muutuse tagajärgede hinnangute seosed erinevad – näiteks Tšehhi õpilaste seas olid seosed peaaegu kõigi tunnuste osas olemas (suurim kordaja siiski vaid 0,23 õiglushinnangu puhul), samas kui Leedus olid kõik seosed äärmiselt nõrgad ja statistiliselt väheolulised. Huvitav on asjaolu, et suur osa õpilasi ei tunnetanud erinevusi riigi jõukuses või inimeste moraalsuses pärast ühiskondlikku muutuseid. Samal ajal nõuaks see teadmisi riigi eelneva olukorra kohta, mille suhtes õpilastel ilmselt isiklikud mälestused puuduvad. Need, kes muutust antud küsimuses nägid, leidsid aga, et riik on pigem vaesemaks jäänud, kuid moraal on tõusnud.

Tabel 5. Hinnangud režiimi muutusega kaasnenud tagajärgede kohta

	Keskmine	% vastajatest, kes arvasid, et režiimi muutus ei toonud tunnuses kaasa muutusi	% mittevastanutest	Korrelatsiooniseos kodanikuteadmiste tasemega**
Kergem või raskem elu	1,4	24	22	-0,11
Võrdsus või ebavõrdsus	1,8	23	23	-0,14
Õiglus või ebaõiglus	1,8	21	23	-0,17
Rikkus või vaesus	1,9	27	23	-0,09
Isiklik turvalisus või selle puudumine	2,0	21	22	-0,13
Ainult iseendast või teistest hoolimine	1,9*	24	22	-0,01
Moraalsus või ebamoraalsus	1,4	28	22	-0,08
Efekttiivne või ebaefekttiivne	1,7	23	22	-0,11
Lähedus või distants	1,7	19	23	-0,15
Ausus või ebaausus	1,9	23	22	-0,09
Tundlikkus inimkannatuste vastu või selle puudumine	1,8	24	22	-0,14

*NB! Ainult iseendast hoolimine skaala esimeses otsas (alates 1) ja teistest hoolimine skaala teises otsas (4) ehk teistega võrreldes vastupidine skaala.

**Kasutatud esialgset 7-pallist skaalat parima võimaliku statistiliselt olulise tulemuse saavutamiseks.

3.2. Demokraatlikud väärtused

Demokraatliku kodaniku idee eeldab, et inimestel on olemas arusaamad sellest, kuidas demokraatia töötab ning millised õigused on demokraatias erinevatele ühiskonnaliikmetele tagatud. IEA uuring hindab, milliseid demokraatiale omaseid väärtusi peavad õpilased selle toimimise jaoks oluliseks.

Korrelatsioonseostest tuleb välja, et mõlemal uuringuaastal oli kodanikuteadmiste tase seotud sellega, millised on hinnangud demokraatlikele väärtustele. 2009.aastal oli demokraatlike väärtuste skaala kodanikuteadmiste skaala väärtustega seotud 0,30 suuruse korrelatsioonikordajaga, kusjuures vanade demokraatiate puhul oli see seos mõnevõrra tugevam ($r = 0,32$) kui uute demokraatiate puhul ($r = 0,28$).

Toetus demokraatlikele väärtustele nii skaala üldkeskmise kui ka selle moodustanud hinnangute keskmiste järgi olid aga uutes ja vanades demokraatlates mõlemal ajapunktil väga sarnased (Tabel 6). 1999.aasta hinnangutes tuli siiski sagedamini ette suuremat erinevust postkommunistlike ja Lääne riikide vahel. Samas ei ületanud ka see erinevus 0,2 punkti. Võib tõdeda demokraatlike väärtuste olulisushinnangute lähenemist kahe riigitüübi õpilaste vahel 2009.aastal.

Õpilased leidsid, et kõikidel inimestel peaks olema õigus enda arvamust vabalt väljendada, kõigi inimeste sotsiaalseid ja poliitilisi õigusi tuleks austada, inimestel peaks olema vabadus valitsust kritiseerida, peaks olema õigus vabalt valida oma juhte ja protestida (ilma vägivallata), kui mõni seadus tundub ebaõiglane, samuti, et meedia ei ole kontrolli all. Kõige enam toetasid õpilased õigust ennast vabalt väljendada, valida vabalt oma juhte ning et poliitilised õigused oleksid kaitstud. Kaks esimest hinnangut olid mõlemal ajapunktil olulised, kuigi üldkeskmise järgi väärtustasid 2009.aasta uuringus osalenud noored demokraatlike väärtusi veidi kõrgemalt kui 1999.osalenud vastajad.

Tabel 6. Hinnangud demokraatiale oluliste väärtuste suhtes, riigitüüpide ja ajapunktide lõikes

	1999.a		2009.a	
	Uued demokraatiad	Vanad demokraatiad	Uued demokraatiad	Vanad demokraatiad
Õigus vabalt arvamust avaldada	3,3	3,3	3,7	3,7
Õigus valitsust kritiseerida	3,2	3,4	3,2	3,1
Õigus vabalt valida oma juhte	3,4	3,2	3,5	3,5
Õigus vabalt protestida	2,7	2,7	3,4	3,3
Meedia on kontrolli all	2,4	2,2	2,9	2,9
Kõigi inimeste sotsiaalseid ja poliitilisi õigusi tuleks austada	-	-	3,5	3,5
Inimesed nõuavad oma sotsiaalsete ja poliitiliste õiguste tagamist	2,6	2,4	-	-

3.3. Teadmiste tase, demokraatia tüüp ning poliitilised ja ühiskondlikud väärtushinnangud ja käitumine

IEA uuringutes olemasolevate ja töös kasutatavate skaalaskooride keskmiste võrdlemine uute ja vanade demokraatiate lõikes näitas, et 1999.aastal olid poliitilistes väärtustes postkommunistlike riikide õpilased mõnevõrra kõrgemate hinnangutega kui Lääne riigid, välja arvatud usaldusskaala puhul (Tabel 7). Samas kui 2009.aastal olid Lääne riigid kõrgemate keskmiste skaalaskooridega. 2009.aastal olid väga lähedased kahe riigitüübi mittekonventsionaalse kodakondsuse ning 1999.aastal kodanikuoskuste ja usalduse skaala väärtuste keskmised.

Tabel 7. Valitud skaalaväärtuste keskmised, riigitüüpide ja ajapunktide lõikes

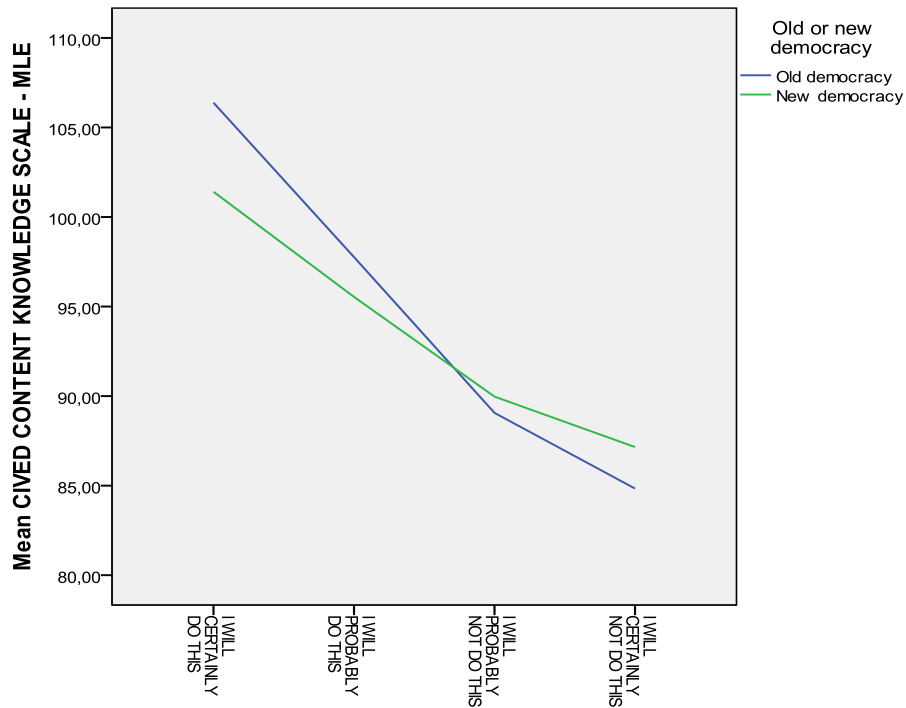
	1999.a		2009.a	
	<i>Uued</i>	<i>Vanad</i>	<i>Uued</i>	<i>Vanad</i>
Kodanikuteadmiste tase	108,6	100,3	95,4	98,4
Kodanikuoskuste tase	103,8	104,1	-	-
Usaldus institutsioonide suhtes	9,8	10,1	46,0	51,8
Toetus konventsionaalsele kodakondsusele	10,5	9,6	49,2	50,2
Toetus mittekonventsionaalsele kodakondsusele	10,0	9,6	48,6	48,9
Planeeritav poliitiline osalus täiskasvanuna	10,2	9,7	47,6	49,4
Positiivsed hoiakud oma riigi suhtes	10,8	9,5	47,6	48,6

Valimisaktiivsuse ja hariduse seoseid on täiskasvanute puhul palju uuritud. IEA uuring võimaldab just konkreetselt poliitilise aktiivsusega seotud hariduse, kodanikuteadmiste taseme, ja tõenäolise valimisel osalemise seoseid uurida (see tähendab otsesemalt kodanikuõpetuse mõju kodanikuosalusele). Samal ajal tuleb tähele panna, et tegemist on arvatava valimiskäitumisega, mõõdetuna inimese varajasel eluetapil.

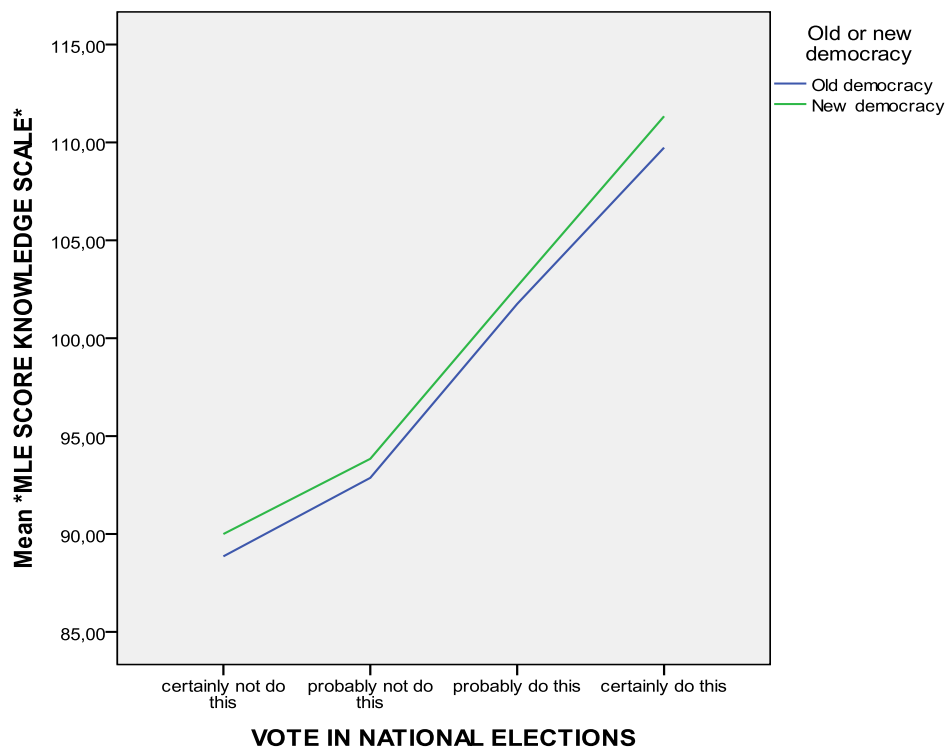
Õpilased jaotati keskmisest kõrgema ja madalama kodanikuteadmiste tasemete järgi. Nii keskmisest madalama kui ka keskmisest kõrgema kodanikuteadmiste tasemega õpilaste seast moodustas enamiku see osa, kes läheksid pigem või kindlasti täiskasvanueas valima (mõlemal aastal, Tabel 8). Kuid kõrgema tasemega õpilased olid mõnevõrra kindlamad, et nad valimistel osaleksid – nõustujate ja mittenõustujate osakaalud erinesid teadmiste tasemete lõikes ligi 10-15% võrra. Uute ja vanade demokraatiate võrdluses olid Lääne riikide õpilased 2009.aastal kindlamad, kas nad läheksid hääletama või mitte (vt ka Joonis 6), samas kui 1999.aastal oldi selles osas üsna sarnased postkommunistlike riikide vastajatega (vt Joonis 7). See tähendab, et õpilase kodanikuteadmiste tase mängis uute ja vanade demokraatiate lõikes 2009.aastal rohkem rolli valimistel osalemise valmiduse hinnangutes kui 1999.aastal.

Tabel 8. Õpilaste keskmisest kõrgema ja madalama kodanikuteadmiste taseme seos täiskasvanuna valimistel osalemise tõenäosusega, ajapunktide lõikes

	Kindlasti ei lähe valima + Arvatavasti ei lähe valima		Arvatavasti lähen valima + Kindlasti lähen valima	
	1999.a	2009.a	1999.a	2009.a
Kodanikuteadmiste tase:				
Keskmisest madalam	15%	20%	34%	34%
Keskmisest kõrgem	5%	5%	46%	41%
KOKKU	10%	13%	40%	38%

Joonis 6. Kodanikuteadmiste taseme seos täiskasvanueas hääletamisel osalemise suhtes, uute ja vanade demokraatiate lõikes, 2009.aastal

Joonis 7. Kodanikuteadmiste taseme seos täiskasvanueas hääletamisel osalemise suhtes, uute ja vanade demokraatiate lõikes, 1999.aastal

Poliitilist usaldust on nähtud olulise riigivalitsejate legitiimsuse hindajana. Täiskasvanute hulgas on leitud olulisi erinevusi uute ja vanade demokraatiate elanike usaldushinnangutes. Vaadates poliitiliste institutsioonide usaldushinnanguid erinevate riigitüüpide ja ajapunktide lõikes, näeme selgeid erinevusi uute ja vanade demokraatiate puhul ja mis on eriti nähtavad 2009.aasta uuringu õpilaste poliitiliste usaldushinnangute tulemuste järgi¹⁵ (Tabel 9). Tähelepanuväärne on asjaolu, et uute demokraatiate õpilaste usaldus on 2009.aastal pigem langenud (v.a. kohaliku omavalitsuse suhtes, mis on jäänud samale tasemele) ning Lääne riikide õpilaste poliitiline usaldus pigem tõusnud. Kusjuures Lääne riikide institutsiooniline usaldus on mõnevõrra suurema arvu võrra tõusnud kui uute demokraatiate keskmised langenud. Korrelatsioonseosed poliitiliste usaldusastmete ja kodanikuteadmiste taseme vahel puudusid, kuid olid olemas (kordaja alates 0,20) riigitüübi tunnusega (v.a. kohalik omavalitsus), 2009.aastal tugevamalt kui 1999.aastal, mida aga näitavad ka usaldushinnangute keskmiste võrdlus.

Tabel 9. Õpilaste poliitilise usalduse hinnangud, riigitüüpide ja ajapunktide lõikes

	1999.a		2009.a	
	Uued demokraatiad	Vanad demokraatiad	Uued demokraatiad	Vanad demokraatiad
Valitsus	2,4	2,5	2,3	2,8
Kohalik omavalitsus	2,6	2,5	2,6	2,8
Poliitilised parteid	2,1	2,1	2,0	2,5
Parlament	2,4	2,6	2,2	2,7
KOKKU	2,4	2,4	2,3	2,7

Lapsed olid eranditult kõigis usaldushinnangutes positiivsemalt meelestatud kui täiskasvanud, kuid huvi poliitika vastu on täiskasvanutel kõrgem kui õpilastel (Tabel 10). Täiskasvanute puhul on usaldustasemed parlamendi suhtes jäänud enam-vähem samaks ajapunktide võrdlemisel, huvi poliitika vastu muutunud (uutel demokraatidel tõusnud, vanadel vähenenud). Õpilaste puhul võib täheldada märgatavat tendentsi, et erineva riigitüübi vastajad on oma poliitilistes usaldushinnangutes 2009.aastal üksteisest kaugenud. Sama ei saa väga kindlalt väita täiskasvanute puhul.

¹⁵ Oluline on siinjuures märkida, et tulemused jäid püsima ka siis, kui 1999.aasta andmetest puuduv riik, Austria, 2009.aasta andmete analüüsist eemaldati.

Ka teistes aspektides, milles varasemalt on nõrgemalt esindatud, on pikema demokraatliku kogemusega riigid postkommunistlikest ette läinud (konventsionaalsete kodanikuväärtuste toetamine, vt Tabel 11). Kuigi õpilaste huvi on üldiselt poliitika vastu tõusnud, tunduvad vanad demokraatiad olevat paremini hakkama saanud huvi kasvatamisel (0,6-punktiline vahe kahe ajapunkti võrdluses). Mõlema riigitüübi õpilaste puhul on ka austus oma riigi suhtes märkimisväärselt tõusnud (1,1, punkti võrra 4-punkti skaalal, Tabel 12).

Tabel 10. Õpilaste ja täiskasvanute poliitilise usalduse hinnangud, riigitüüpide ja ajapunktide lõikes

	1999.a				2009.a			
	Õpilased		Täiskasvanud*		Õpilased		Täiskasvanud*	
	Uued	Vanad	Uued	Vanad	Uued	Vanad	Uued	Vanad
Valitsus	2,4	2,5	-	-	2,3	2,8	2,1	2,2
Parlament	2,4	2,6	2,0	2,3	2,2	2,7	2,0	2,4
Poliitilised parteid	2,1	2,1	-	-	2,0	2,5	1,8	2,0
KOKKU	2,3	2,4	2,0	2,3	2,2	2,7	2,0	2,2
Huvi poliitika vastu	2,3	2,0	2,4	2,7	2,5	2,6	2,7	2,6

*Täiskasvanute andmed: World Values Survey 1999-2000 ning 2008-2009

Tabel 11. Hinnangud konventsionaalse kodakondsuse skaala moodustanud tunnuste osas, riigitüüpide ja ajapunktide lõikes

	1999.a		2009.a	
	Uued demokraatiad	Vanad demokraatiad	Uued demokraatiad	Vanad demokraatiad
Kindlasti hääletada parlamendivalimistel	3,3	3,0	3,2	3,1
Astuda erakonda	2,2	2,0	2,1	2,2
Õppida oma maa ajalugu	3,3	2,6	3,2	3,0
Jälgida poliitilisi sündmusi ajalehest, raadiost, telest	3,1	2,8	2,9	3,0
Näidata üles lugupidamist valitsuse esindajate vastu	2,9	2,9	2,8	3,1
Osaleda poliitilistes aruteludes	2,5	2,4	2,4	2,5

Tabel 12. Riigi suhtes tuntavate hoiakute hinnangud, riigitüüpide ja ajapunktide lõikes

	1999.a		2009.a	
	Uued demokraatiad	Vanad demokraatiad	Uued demokraatiad	Vanad demokraatiad
Riigi lipp on mulle tähtis	3,3	3,0	3,3	3,1
Ma austan oma riiki väga	2,1	2,0	3,2	3,2
Me peaksime oma riigis olema uhked selle üle, mida me oleme saavutanud	3,1	3,1	3,2	3,2
Sooviksin elada mõnes muus riigis	2,0	2,0	2,2	1,9

3.4. Mitmetasandiline analüüs ja 3-astmeline mudel

3.4.1. Konstantne ehk 0-mudel

Mitmetasandilise analüüsi sobilikkuse kontroll

Kuivõrd üsna palju on uuritud individuaalsete kodanikuteadmiste mõju demokraatliku kodaniku väärtushinnangutele ja käitumisele, siis teadaolevalt ei ole uuritud riigi keskmise kodanikuteadmiste taseme mõju neile, kontrollides indiviiditunnuste mõjuga. Esiteks vaadatakse, kui suure osa erinevatest õpilaste hinnangute variatiivsusest seletab ära asjaolu, millisest riigist õpilane pärit on.

Mitmetasandiline analüüs näitas, et skaalaskooride juures osutus kõikide riikide lõikes kõige rohkem erinevaks tunnuseks „toetus konventsionaalsele kodakondsusele“ (Tabel 13). ICC hinnangu kohaselt seletas maatunnus ligikaudu 11% antud tunnuse varieeruvusest 1999.aastal ja 8,8% 2009.aastal. Üsna suur seletusvõime oli riigitunnusel ka institutsioonilise usalduse ning riigi vastaste positiivsete hoiakute puhul – vastavalt 10,7% (usaldus) ja 10,5% (hoiak) esimesel ning 8,5% ja 8,6% teisel ajapunktil. Üldiselt võib tõdeda, et riikidevahelised erinevused on hakanud praktiliselt kõikide vaadeldud skaalatunnuste puhul vähenema. Poliitilise aktiivsuse valmiduse puhul oli märgatav vastupidine tendents, kuid üsna ebaolulisel määral, 0,9%-lise vahega. Lisaks erinesid selles skaalas sisalduvad tunnused aastate lõikes (vt pt 2), mis võis samuti tulemust mõnevõrra mõjutada. Poliitiline aktiivsus oli ka üldiselt mõlemal ajapunktil vähesel

määral seletatav selle järgi, mis riigis vastaja oli, seletusvõime küündis 2,4%-ni 1999.aastal ja 3,3%-ni 2009.aastal. Kõige vähem on muutunud teadmiste ja oskuste erinevuste variatiivsus riikide lõikes: mõlemal aastal seletas riigitunnus ligikaudu 8% teadmisteskaala variatiivsusest ära (2009.aastal vea tõenäosus – 2,7%).

Tabel 13. Mitmetasandilise analüüsi konstantsed mudelid valitud skaalade lõikes, 2.tasandi tunnuseks “riik”, ajapunktide lõikes

Seletav tunnus: riik	ICC hinnang (% , kui palju riigitunnus sõltuva tunnuse variatiivsusest seletab)		F-statistiku väärtus (vea tõenäosus alla 0,005%)	
	1999.a*	2009.a**	1999.a	2009.a
Sõltuvad tunnused:				
1. Kodanikuteadmiste tase	7,8%	7,6%□	4308	3241
2. Kodanikuoskuste tase	6,1%	-	6248	-
3. Usaldus institutsioonide suhtes	10,7%	8,5%	3746	5290
4. Toetus konventsionaalsele kodakondsusele	11,0%	8,8%	3671	4770
5. Toetus mittekonventsionaalsele kodakondsusele	7,0%	4,3%	5749	9257
6. Planeeritav poliitiline osalus täiskasvanuna	2,4%	3,3%	15649	13793
7. Positiivsed hoiakud oma riigi suhtes	10,5%	8,6%	3509	5229
8. Hääletan parlamendivalimistel				

*Vea tõenäosus 0,8%

** Vea tõenäosus 0,6%

□ Vea tõenäosus 2,7%

Kuna antud skaalaväärtuste puhul esines suuremal või vähemal määral riikidevahelisi erinevusi, vaadeldi järgnevalt kodanikuteadmiste riigi keskmise taseme ilmnevat seletusjõudu skaalade väärtuste variatiivsuse kohta. Moodustati samuti nullmudelid, mis näitavad, kuidas antud sõltuv tunnus seletava tunnuse (teadmiste agregeeritud tase) lõikes varieerub, kui kaasatud ei ole teisi või teise tasandi tunnuseid (Tabel 14). Tuli välja, et kõige suuremas ulatuses seletab see seletavate tunnuste kombinatsioon ära usaldusskaala väärtuste varieeruvuse mõlemal ajapunktil. Ebaolulisem oli see seletav tunnus (milline on kodanikuteadmiste tase riigis) mittekonventsionaalse ja poliitilise

osaluse skaala väärtuste erinevuste seletamisel. Ka siinsetes konstantsetes mudelites on riikidevahelised erinevused praktiliselt kõikide vaadeldud skaalatunnuste puhul aastate lõikes vähenenud. Erandiks on jälle poliitilise osaluse skaala, mis on jäänud enam-vähem samale tasemele erinevate ajapunktide lõikes ning samale tasemele on jäänud ka konventsionaalse kodakondsuse toetuse skaala.

Tabel 14. Mitmetasandilise analüüsi konstantsed mudelid valitud skaalade lõikes, 2.tasandi tunnuseks “riigi kodanikuteadmiste keskmine tase”, ajapunktide lõikes

Seletav tunnus: kodanikuteadmiste tase riigis	ICC hinnang (% , kui palju riigitunnus sõltuva tunnuse variatiivsusest seletab)		F-statistiku väärtus (vea tõenäosus alla 0,005%)	
Sõltuvad tunnused:	<i>1999.a*</i>	<i>2009.a**</i>	<i>1999.a</i>	<i>2009.a</i>
1. Usaldus institutsioonide suhtes	11,1%	9,6%	3647	3184
2. Toetus konventsionaalsele kodakondsusele	10,7%	10,8%	3626	2639
3. Toetus mittekonventsionaalsele kodakondsusele	6,5%	3,2%	6006	8770
4. Planeeritav poliitiline osalus täiskasvanuna	2,1%	2,4%	17866	12472
5. Positiivsed hoiakud oma riigi suhtes	10,6%	7,4%	3452	3873
6. Hääletan parlamendivalimistel	8,2%	7,8%	2024	643

*Vea tõenäosus 0,8-0,9%

** Vea tõenäosus 2,6-2,7%¹⁶

Järgnevates mudelites võetakse aga täpsemalt vaatluse alla konventsionaalse kodakondsuse toetuse skaala erinevused mõlemal uuringuaastal. See tunnus on valitud, kuna sisaldab korraliku kodaniku poliitiliste tegevuste olulisushinnanguid; võrreldes 1999.aastaga tõusis 2009.aastal seletava tunnuse seletusjõud selle skaala väärtuste varieeruvuse selgitamisel; ning teooria kohaselt peaksid poliitilised väärtushinnangud (korraliku kodaniku tegevusrollid) olema seotud teadmiste tasemega. Kontrollitakse, kuivõrd tugev seletusjõud jääb riigi kodanikuteadmiste tasemel, kui võtta arvesse erinevaid indiviiditasandi tunnuseid, mis võiksid samuti toetust konventsionaalsele kodakondsusele mõjutada.

¹⁶ Antud vea tõenäosust mõjutas asjaolu, et kõikide töösse kaasatud riikide kohta ei leidunud andmeid 1999.aasta uuringuga samaväärse teadmisteskaala lõikes. Kaasatud riikideks olid: Tšehhi, Šveits, Inglismaa, Eesti, Soome, Itaalia, Leedu, Läti, Poola, Rootsi ja Slovakkia.

Esiteks kontrollitakse mudeli seletusvõime paranemist õpilase soo ja oodatava kõrgeima haridustaseme tunnuste lisamisel, mida erinevates uurimustes kodaniku afektiivsete ja käitumuslike väärtustega seostatakse.

3.4.2. 1.mudel

Sõltuvaks tunnuseks toetus konventsionaalsele kodakondsusele ning indiviiditasandi tunnusteks õpilase taustainfo

1999.aasta:

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	187745	3626	0,39	0,9%
Sugu*	160428	2930	-0,03	7,4%
Oodatav haridustase			0,01	1,9%

*taustväärtuseks „poiss“

2009.aasta:

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	259130	2639	9,62	2,6%
Sugu*	253606	2437	-0,50	Alla 0,005%
Oodatav haridustase			3,63	2,2%

*taustväärtuseks „tüdruk“

Mudelist nähtub, et kummalgi aastal ei osutunud sugu või oodatav haridustase statistiliselt või seletusmõjult olulisteks teguriteks konventsionaalse kodakondsuse skaala erinevuste seletamisel, võrreldes 2.tasandi tunnustega. Ka mudeli sobivuskriteerium (BIC) ei alanenud märgatavalt, võrreldes konstantse mudeliga, mistõttu need indiviiditasandi tunnused ei ole suurema seletusmõjuga sõltuva tunnuse kohta, kui riigitasandi tunnus on. Järgmistes mudelites jäetakse seega oodatava haridusjätku ja sootunnused välja.

3.4.3. 2.mudel

Sõltuvaks tunnuseks toetus konventsionaalsele kodakondsusele ning indiviiditasandi tunnusteks õpilase huvi poliitika vastu

1999.aasta:

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	187745	3626	0,39	0,9%
Huvi poliitika vastu	167181	4274	0,24	Alla 0,005%

ICC hinnangut vaadates nähtub, et võttes arvesse poliitika vastase huvi hinnangu, seletab riigitasandi tunnus sõltuva tunnuse variatiivsusest nüüd ära 7,7%, mis tähendab, et võrreldes nullmudeliga vähenes riikidevahelise erinevuse mõju 1999.aastal 28% võrra $[(10,7-7,7)/10,7=0,280]$. Seda toetab ka mudeli sobivuse hinnangu (BIC) märkimisväärne vähenemine, mis tähendab, et moodustatud mudel sobitub paremini sõltuva tunnuse variatiivsuse seletamiseks kui konstantne mudel, kus selleks osutus mõlemal aastal üsna oluliseks riigi kodanikuteadmiste tase.

2009.aasta:

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	259130	2639	9,62	2,6%
Huvi poliitika vastu	252884	3758	26,85	Alla 0,005%

2009.aasta puhul vähenes riikidevahelise erinevuse mõju tervelt 100% võrra $[(10,8-0)/10,8=1]$ ¹⁷, kui peamõjuna arvesse võtta indiviiditasandi tunnust „huvi poliitika vastu“. Indiviididevahelised erinevused on riikidevahelisest erinevusest mõnevõrra olulisemad konventsionaalse kodakondsuse toetuse varieeruvuse seletamisel, nagu näitas mudeli sobivuse hinnangu vähenemine. Märgatav muutus oli ka see, et konstantse mudeli kordaja osutus antud mudelis indiviiditasandi tunnuse lisamisel ebaoluliseks (kordaja taandus nullile), samas kui poliitika vastase huvi kordaja oli konstantse mudeli riigitasandi kodanikuteadmiste taseme kordajaga võrreldes tunduvalt suurem.

¹⁷ (esialgne ICC % - mudelis esinenud ICC %) / esialgne ICC % = muutuse kordaja, mida 100-ga korrutades saab muutuse %.

Kuna poliitiline huvi paistab olevat üheks oluliseks indiviiditasandi prediktoriks, vaadeldakse ICC hinnangu muutust kõikide kaasatud skaalade väärtuste korral, kui lisada sõltumatuks tunnuseks „huvi poliitika vastu“ (Tabel 15).

Tabel 15. Mitmetasandilise analüüsi kahetasandilised mudelid valitud skaalade lõikes, 2.tasandi tunnuseks “riigi kodanikuteadmiste keskmine tase” ja 1.tasandi tunnuseks „huvi poliitika vastu“, ajapunktide lõikes

Seletav tunnus: kodanikuteadmiste tase riigis	ICC hinnang konstantses mudelis		ICC hinnang, muutunud + huvi poliitika vastu	
	1999.a*	2009.a**	1999.a	2009.a
Sõltuvad tunnused				
1. Usaldus institutsioonide suhtes	11,1%	9,6%	11,1%	7,4%
2. Toetus konventsionaalsele kodakondsusele	10,7%	10,8%	7,7%	0%
3. Toetus mittekonventsionaalsele kodakondsusele	6,5%	3,2%	5,5%	0%
4. Planeeritav poliitiline osalus täiskasvanuna	2,1%	2,4%	0%	0%
5. Positiivsed hoiakud oma riigi suhtes	10,6%	7,4%	9,7%	6,9%

Tuleb välja, et olulist kodanikuteadmiste taseme seletusmõju vähenemist õpilase huvi poliitika vastu 1999.aastal ei põhjustanud, küll aga 2009.aastal. Oluline on siinjuures märkida, et 2009.aastal omas huvi poliitika vastu mõju kodakondsuste skaala väärtuste ning planeeritava poliitilise osaluse raames, kuid institutsiooniline usaldus ja hoiakud oma riigi suhtes ei olnud väga palju mõjutatud huvist poliitika vastu, kuivõrd pigem riigi keskmise kodanikuteadmiste taseme poolt.

3.4.4. 3.mudel

Sõltuvaks tunnuseks toetus konventsionaalsele kodakondsusele ning indiviiditasandi tunnusteks õpilase huvi poliitika vastu + täiskasvanueas poliitilised tegevused; 1999.aasta puhul oli oluliseks mõjuteguriks ka hääletamise vajalikkuse kohta õppimine koolis ning 2009.aastal see, kas õpilane saab poliitikast üldiselt kergesti aru

Selle mudeli konstrueerimisel lähtuti eeldusest, et õpilaste arvamused selle kohta, milline on hea kodanik (konventsionaalne kodakondsus) võib mõjutada nende otsuseid

selles osas, mida nad ise kavatsevad poliitilises elus osalejana teha. Korrelatiivseid seoseid uurides võis täheldada ka seost sellega, kas õpilane õppis koolis hääletamise vajalikkuse kohta (1999.a) või kas õpilane hindab poliitikast arusaamist heaks (2009.a). Kuna huvi poliitika vastu oli eelneva mudeli kohaselt oluline, jäeti see samuti uude mudelisse sisse. Kuna huvi poliitika vastu ja valmidus erakonda astuda on korrelatiivselt tugevalt omavahel seotud ning regressioonanalüüsis võib see tähendada multikollineaarsuse tekkimise ohtu, vaadeldi neid tunnuseid mudelis interaktsioonis.

1999.aasta:

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	187745	3626	0,39	0,9%
Huvi poliitika vastu * Astun erakonda	128703	4979	0,16	Alla 0,005%
Hääletan riiklikel valimistel			0,10	Alla 0,005%
Õppisin koolis hääletamise vajalikkuse kohta			0,27	Alla 0,005%

Riigitasandi tunnuse seletusjõud vähenes 51% võrra $[(10,7-5,2)/10,7=0,514]$, mis tähendab, et võrreldes 2.mudeligas vähenes see veel 23% võrra. See tähendab, et individidevahelised erinevused vähendavad riigitasandil seletava tunnuse mõju tunduvalt. Lisaks tuleks tähele panna väga olulist mudeli sobivuse kriteeriumi langust (BIC), mis annab märku sellest, et konstrueeritud mudel aitab paremini seletada ära, millist toetust erinevad õpilased väljendavad konventsionaalsele kodakondsusele. 1999.aasta puhul osutus nende individitasandi tunnuste lõikes kõige enam mõjukaks hääletamise vajalikkuse õppimine.

2009.aasta:

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	259130	2639	9,62	2,6%
Huvi poliitika vastu * Astun erakonda	245239	4983	16,86	Alla 0,005%
Hääletan riiklikel valimistel			4,54	Alla 0,005%
Saan poliitikast kergesti aru			1,10	0,1%

Riigitunnuse seletusvõime vähenes 2009.aastal mõõdetud indiviiditunnuseid arvesse võttes 73% võrra $[(10,8-2,9)/10,8=0,731]$. Üsna arvestatav on ka mudeli sobivuskriteeriumi (BIC) langus, mistõttu võib järeldada, et antud mudeli indiviiditasandi tunnused omavad riigitunnusest suuremat mõju, kui seletada õpilaste erinevaid hinnanguid konventsionaalse kodakondsuse skaalale. 2009.aastal oli mõjukaimaks indiviiditasandi tunnuseks poliitika vastase huvi ja erakonda astumise tõenäosuse koosmõju. Poliitikast arusaamine väga tugevalt toetust konventsionaalsele kodakondsusele ei mõjuta, kui arvestada teiste mudelis toodud peamõjudega.

3.5. Poliitiline oodatav käitumine ja poliitilised hinnangud enda kohta

Korrelatsioonseoste uurimine andis tunnistust, et kolmanda mitmetasandilise analüüsi mudelisse kaasatud indiviiditasandi tunnused ei olnud statistiliselt tugevalt seotud sellega, milline on demokraatia kogemus või kas kodanikuteadmiste tase riigis on kõrge või madal (v.a. hääletamisest osavõtmise kohta 1999.aastal – kõrgete kodanikuteadmistega õpilased olid kindlamad, et nad täiskasvanueas tõenäoliselt lähevad hääletama; Tabel 16).

Küll aga leidis tugevaid seoseid indiviiditasandil antud hinnangute ning konventsionaalse kodakondsuse tasemega nii uutes kui vanades ning nii ühel kui teisel uuringuaastal¹⁸ (Tabel 17). Need näitajad kinnitavad mitmetasandilises analüüsis leitud tulemusi, et riigitasandi tunnuste lõikes varieeruvad toetushinnangud konventsionaalsele kodakondsusele üsna vähe ning olulised on indiviiditasandil leitavad seosed.

¹⁸ Eraldi konventsionaalse kodakondsuse skaala moodustanud tunnuste ning Tabelis 16 välja toodud hinnangute seoste vaatlusel leidis mõlemal aastal samuti üsna tugevaid (alates kordajast suurusega 0,20 esimesel ja 0,21 teisel aastapunktil) ja väga tugevaid (kuni $r = 0,39$ mõlemal aastal) seoseid kahe hinnangute grupi tunnuste vahel.

Tabel 16. Mitmetasandilistesse mudelitesse kaasatud indiviiditasandi tunnuste keskmine hinnang ning korrelatsioonid riigitüübi ja riigi keskmise kodanikuteadmiste tasemega, ajapunktide lõikes

	Keskmine*		Korrelatsioonseos indikaatoritunnusega**		Korrelatsioonseos kodanikuteadmiste tasemega riigis**	
	1999.a	2009.a	1999.a	2009.a	1999.a	2009.a
Huvi poliitika vastu	2,1	2,5	0,12	-0,05	0,14	-0,11
Astun erakonda	1,8	1,9	0,06	-0,13	0,05	-0,03
Hääletan riiklikel valimistel	3,1	3,1	0,12	-0,08	0,30	0,11
Õppisin koolis hääletamise vajalikkuse kohta	2,6	-	0,17	-	0,03	-
Saan poliitikast kergesti aru	-	2,6	-	0,03	-	-0,03

*4-palline skaala, kus 1 on madalaim ja 4 kõrgeim hinnang

**Vea tõenäosus alla 0,005%

Tabel 17. Mitmetasandilistesse mudelitesse kaasatud indiviiditasandi tunnuste keskmine hinnang ning korrelatsioonid konventsionaalse kodakondsuse skaalaga, riigitüüpide ja ajapunktide lõikes

	Keskmine*				Korrelatsioonseos konv.kodakondsuse skaalaga**			
	1999.a		2009.a		1999.a		2009.a	
	Uued	Vanad	Uued	Vanad	Uued	Vanad	Uued	Vanad
Huvi poliitika vastu	2,3	2,0	2,5	2,6	0,17	0,26	0,36	0,42
Astun erakonda	1,9	1,8	1,8	2,0	0,21	0,24	0,21	0,25
Hääletan riiklikel valimistel	3,3	3,0	3,0	3,2	0,25	0,17	0,31	0,30
Õppisin koolis hääletamise vajalikkuse kohta	2,7	2,4	-	-	0,30	0,29	-	-
Saan poliitikast kergesti aru	-	-	2,5	2,6	-	-	0,16	0,19

*4-palline skaala, kus 1 on madalaim ja 4 kõrgeim hinnang

**Vea tõenäosus alla 0,005%

Kuna korrelatsioonidest tuli välja üsna tugev seos kodanikuteadmiste taseme ja täiskasvanuna hääletamisel osalemise vahel, kontrollime, kui suure osa seletab riigi

keskmine teadmiste tase hääletamise valmiduse hinnangute variatiivsusest. Konstantsest mudelist selgus, et 1999.aastal seletab riigitasandi tunnus 8,2% ja 2009.aastal 7,8% sõltuva tunnuse variatiivsusest. Kontrolliti, milliseks jääb riigitasandi tunnuste mõju valimistel osalemise valmidusele, kui lisada mudelisse „huvi poliitika vastu“.

Sõltuvaks tunnuseks „hääletan parlamendivalimistel“, riigitasandi tunnused jäävad samaks (kodanikuteadmiste tase) ja indiviiditasandi sõltumatuks tunnuseks õpilase huvi poliitika vastu:

1999.aastal:

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	108394	2024	0,07	0,8%
Huvi poliitika vastu	97460	2298	0,06	Alla 0,005%

2009.aastal:

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	91073	643	0,06	2,6%
Huvi poliitika vastu	87284	777	0,18	Alla 0,005%

Mõlemal aastal võib märkida mudeli sobivuse kriteeriumi märgatavat langust. 1999.aastal vähenes riigitasandi tunnuste varieeruvuse seletusvõime 32% võrra $[(8,2-5,6)/8,2]$ ning 2009.aastal lausa 87% võrra $[(7,8-1,0)/7,8]$. 2009.aastal oli huvi poliitika vastu selgelt tugevam hääletamisel osalemise mõjutaja (kordaja 3 korda suurem kui riigi kodanikuteadmiste taseme puhasmõju) kui 1999.aastal (kordaja isegi väiksem).

Lisades 1999.aasta mudelisse juurde hinnang selle kohta, kas täiskasvanu peaks hääletamistel valima, et olla korralik kodanik, siis vähenes riigitasandi tunnuste mõju veelgi. Kodanikuteadmiste ja demokraatia kogemuse mõju vähenes 76% võrra $[(8,2-2)/8,2]$. 2009.aastal muutus riigitasanditunnuste mõju olematuks antud sõltumatu tunnuse lisamisel mudelisse. Huvi poliitika vastu jäi siiski nõrgaks mõjutajaks.

1999.aasta :

	BIC	F-statistik	Kordaja	Veatõenäosus
Konstantses mudelis	108394	2024	0,07	0,8%
Huvi poliitika vastu	93289	2005	0,05	Alla 0,005%
Hääletada valimistel			0,14	

Nendest mudelitest võib järeldada, et hääletamisotsus täiskasvanueas on rohkem seotud sellega, kui suur on õpilase poliitiline huvi üldiselt ja tema hinnang sellele, kas korralik kodanik peaks valimas käima või mitte, kui sellega, millise keskmise kodanikuteadmiste tasemega riigis ta elab.

4. ARUTELU

Käesoleva magistritöö läbivateks teemadeks oli:

- Riigi keskmise kodanikuteadmiste taseme mõju õpilaste kodanikuväärtustele ja käitumisele ajalises võrdluses
- Uute ja vanade demokraatiate omavaheline võrdlus demokraatliku kodaniku idee põhjal

Töö käigus saadud tulemused seoti kodanikuhariduse mõjude eelnevate uuringute tulemustega ja normatiivsete Euroopalike väärtuste teooriaga.

Kodanikuhariduslikes uurimustes, riiklikes õppekavade programmides ja poliitilise sotsialiseerimise teooriates rõhutatakse kodanikuteadmiste olulisust poliitikas osaleva ja ühiskondlikult aktiivse ja tegeva kodaniku kujundamises. Kodanikuhariduses nähakse võimalust suurendada inimeste poliitilist ja ühiskondlikku võimekust ja tahet tegutseda (Birzea jt 2004; Gilbert 1992; Hahn 1999; Menezes 2003; Osler ja Starkey 2004, 2006; ja teised). Üks osa koolisüsteemi seoste uurijatest leiavad, et ühiskonnaõppe formaalne, konventsionaalsusele suunatud vorm ei ole piisav, et mõjutada tulevaste täisõiguslike kodanike poliitilisi orientatsioone või käitumist (Nelson ja Kerr 2006). Teised jällegi on leidnud, et teatud õppevormi kasutamine võib üsna tugevalt mõjutada kodanikuteadmisi, mis ühtlasi mõjutavad noorte arusaamist enda rollidest (Banks 2008; Hoskins jt 2011). Käesoleva töö analüüsist selgus, et teatud demokraatliku kogemusega maade kodanikuteadmiste tase varieerus mõlemal aastal üsna märgatavas ulatuses, kuid 2009.aastal oli vanade ja uute demokraatiate kodanikuteadmiste tase veidi enam ühtlustunud.

Kodanikuteadmiste taseme ühtlustumisele on varem nimetatud uuringutes pakutud välja erinevaid põhjendusi, mille erinevused tulevad peamiselt käsitletava põhjenduse uurimistasandist. Indiviiditasandil on pakutud välja, et kodanikuteadmiste tasemel on selged seosed inimese poliitilise ja sotsiaalse käitumisega, mistõttu teadmiste mõju ei avaldu otseselt. Kooli- või klassitasandi tegurid (tavaliselt tehakse neil tasanditel vahet

siis, kui võrreldakse selgelt erineva vanusegrupiga klasse) omavad jällegi kaudset mõju teadmiste tasemele (näiteks on leitud, et avatud õhkkond klassikollektiivis omab positiivset mõju klassis toimuvaid poliitilisi ja ühiskondlikke arutelusid). Samamoodi on perekonna mõjuga (lapse sotsiaalmajanduslik taust ja muud sellega seotud aspektid), mis aga toimib mõnevõrra erinevalt, kui tegemist on kodaniketeadmistega, mitte matemaatiliste või muude tehnilisemate teadmistega. Käesoleva töö maht ei võimaldanud kõiki tasandeid ja olulisi tegureid kontrollida, kuid selle töö autor hindab indiviidi tasandi tegurite mõju olulisemaks kui kooli- või perekonna oma, sama on selgunud ka teistest poliitiliste väärtushinnangute või käitumiste mõjutajate uuringutest (Norris ja Krook 2009; SORA 2005). Seevastu ei mänginud näiteks sugu ja oodatav edasise hariduse aastate arv peamõjudena riigitasandi kodaniketeadmiste taseme taustal konventsionaalse kodakondsuse skaala väärtuste suhtes rolli. Küll aga ei uuritud selles töös soo ja oodatava haridusastme mõju teiste demokraatliku kodaniku ideega seostuvate hinnangute lõikes, mistõttu peab siinkohal arvestama, et nende poolt avalduv mõju teistele tunnustele ei saa selle töö tulemustele välistada.

Mitmed uurimused on vaadanud, millised võiksid olla hariduse efektid noorte poliitilistele ja sotsiaalsetele käitumistele ning leidnud, et haridustase on oluliseks prediktoriks konventsionaalsetele poliitilistele väärtustele ja tegevustele, kuid mitte otseselt ühiskondlikule aktiivsusele (Biesta 2009; SORA 2005; Torney-Purta 2002). Kodanikukasvatuse tulemuste erinevuste uurimisel leitakse üheks noorte osaluse mõjuteguriks olevat ka oodatav edasiste õpingute aastate arv. Haridusega seoses on oluliseks teguriks veel õpilase sotsiaalmajanduslik taust – perekonna positiivne mõju haridustulemustele (Amadeo jt 2002) või õpilase harituse positiivne mõju majanduslikule toimetulekule ning seeläbi negatiivne mõju ühiskondlikule osalusele, nagu näiteks vabatahtlikuks olemisele (Schnittker ja Behrman 2012). Osade, küll aga mitte kõigi, teadmiste ja tegevuste puhul peetakse oluliseks ka soo mõju (Amadeo jt 2002; Toots ja Idnurm 2001; Toots 2011). Vähemal määral on uuritud kodanikuõpetuse mõju ja –teadmiste otsest seost koolis pakutavaga ja selle mõju kodanikuväärtustele ja –osalusele (Hahn 2010). Samas on leitud, et mõjuteguriks võib olla kodanikuväärtusi ja -osalust soodustav klassi kliima diskussiooniks (Toots 2011), õpilase ühiskondlik

aktiivsus üldiselt (SORA 2005) ning sotsiaal-kultuuriline riigi taust (Hahn 1999, 2001; Nelson ja Kerr 2006).

Käesolevas töös uuritud õpilased hindasid demokraatlike väärtuste olulisust demokraatiale kõrgelt. Kõige rohkem hinnati demokraatiale oluliseks õigust vabalt arvamust avaldada ja vabalt oma esindajaid valida. Korrelatsioonid näitasid, et õpilase kodanikuteadmise tase oli positiivselt ja tugevalt seotud demokraatlike väärtustega (kusjuures need korrelatiivsed seosed olid töös vaadeldud tunnuste lõikes ühed erandlikumad juhud, kui õpilase kodanikuteadmiste tase mõne väärtushinnanguga seostub). Samuti näitasid hinnangute keskmised tõusvaid trende. See annab alust eeldada võimalikku kodanikuvõimekuse mõju demokraatia toimimise olulistele tingimustele. Kuna mitmed autorid on seisukohal, et vaid koolis pakutav kodanikuõpetus ei mõjuta õpilaste väärtushinnanguid, ja seda ka uuringud kinnitavad (Avatud Eesti Fond 2008; Hoskins jt 2012; IDEA 2005; Menezes 2003), siis tuleks siinkohal uurimustega edasi minna ning võimalikke mõjutegureid nii indiviidi- kui ka koolitasandil kontrollida.

Mitmetasandilise analüüsi abil uuriti riigi keskmise kodanikuteadmiste taseme mõju demokraatliku kodaniku ideega seotud hinnangutele ja käitumisele. See, millise kodanikuteadmiste keskmise tasemega riigis elab, ei osutunud oluliseks järgmistele skaaladele: „toetus mittekonventsionaalsele kodakondsusele“ ja „planeeritav poliitiline osalus täiskasvanuna“. Eriti oluliseks osutus riigitüübi kodanikuteadmiste tase usaldushinnangute, konventsionaalse kodakondsuse toetamise ja riigi suhtes üles näidatud positiivsete hoiakute skaalade puhul. Kahte ajapunkti võrreldes järeldub, et 2009.aastal on riigitasandi tunnuste mõju vastavatele skaalade väärtustele hakanud vähenema. Kontrollides riigi kodanikuteadmiste taseme mõju antud hinnangute skaaladele, ei leidunud 1999.aastal väga märgatavat riigitasandi tunnuse seletusjõu vähenemist indiviiditasandi tunnuse (huvi poliitika vastu) lisamisel analüüsimudelitesse. 2009.aastal mängis huvi poliitika vastu märksa suuremat rolli, kuid ei olnud siiski piisavalt tugev institutsioonilise usalduse ja riigi suhtes tunnetatud hoiakute seletamisel. Samas oli poliitikavastane huvi oluliseks mõjuteguriks täiskasvanueas tõenäolisele valimistel osalemisele. 2009.aastal oli jällegi huvi poliitika vastu olulisem mõjutegur

kui 1999.aastal, kui lisaks poliitikast huvitatusele oli hääletamisel osalemine mõjutatud ka õpilase arvamusest, kuidas korralik kodanik peaks käituma (hääletama alati valimistel). Sellest võib järeldada, et hilisemal uuringuhetkel on õpilaste hinnangud rohkem seotud individuaalsete poliitiliste enesemääratlustega kui sellega, milline on riigi kodanikuhariduse tase. Õpilaste enda kodanikuteadmiste tase aga mõjutas valima minemise tõenäosuse otsusekindlust enam-vähem võrdselt mõlemal aastal. Huvi poliitika vastu on nii uutes kui vanades demokraatiates tõusnud, kuid vanades demokraatiates mõnevõrra rohkem.

Konventsionaalse kodakondsuse toetuse skaala mõjutegureid eraldi uurides, osutusid palju olulisemaks indiviiditasandi tunnused, üldine enda poliitiline positsioneerimine (huvi poliitika vastu, täiskasvanuna astun erakonda ja osalen riiklikel valimistel, õppisin hääletamise vajalikkuse kohta või saan poliitikast üsna kergesti aru). See tähendab, et töösse valitud skaalaväärtuste piires on nii 1999. kui ka 2009.aastal vähem olulisem võrrelda erinevate kodanikuteadmiste määradega riike omavahel, kui et leida seletavaid faktoreid indiviiditasandi tunnuste seast – elades kõrgemate kodanikuteadmiste tasemeega riigis ei mõjuta seda, kuidas hinnatakse demokraatliku kodaniku ideega seostuvaid väärtushinnanguid või enda poliitilist käitumist.

Kodanikuteadmiste tase ei ole riigitunnusena väga suure seletusjõuga kodanikuväärtustele ja –käitumisele, kuid uute ja vanade demokraatiates dünaamika (sealhulgas indiviidide isiklike kodanikuteadvuse tasemete muutuste) võrdlemine võib anda rohkem alust trendide seletamisel. Postkommunistlike riike nähakse ühtede teooriate kohaselt poliitilistes väärtustes ja käitumistes maha jäämas pikema demokraatliku kogemusega riikidele (Markova 2004). Samal ajal tunnistatakse Lääne riikide elanike üha suurenevat poliitilist apaatsust või kriitilisust (Mair 2005). Pippa Norris (2011:6) leiab, et kuigi Lääne riike nähakse sügavate ja kõige enam juurdunud demokraatlike väärtustega maadena, näitavad viimase aja rahvusvahelised trendid, et demokraatia püüdlused muutuvad järjest enam riikide lõikes universaalsemateks ja seega ühtsemateks. Euroopa ühtse identiteedi ja globaliseerumise teooriad toetavad taolist riikidevahelist väärtuselist ühtlustumist (vähemalt Euroopa piirides), argumenteerides riikide sarnasemaks muutumise kohta teatud väärtuselis-käitumuslikus

spektris. Riikidevahelise võrdluse tasandil tuuakse välja erinevaid arvatavaid mõjutegureid, miks kodanikuteadmiste tase on ühtlustunud. Vähem on empiirilisi uuringuid selle kohta, mis tegurite tulemusel see tasemete samastumine riikide lõikes on toimunud. Siinjuures tuuakse sisse Euroopa ühtse demokraatliku identiteedi teooriad ja demokraatlike väärtuste revolutsioon globaliseeruvates ühiskondades (Osler ja Starkey 2006). On spekulieritud, et riigid õpivad üksteiselt ning kasutavad sarnaseid meetodeid (*policy transfer*) (Buk-Berge 2006). Paljud need väited põhinevad aga normatiivsetel alustel – midagi, mille poole modernsetes ühiskondades väärtustatakse ja püüeldakse, kuid mida reaalselt on raske saavutada (nii öelda *vanishing point*: Mouffe 1995:326).

Noorte puhul ei ilmne selgeid erinevusi nende kodumaa jõukuse või demokraatliku stabiilsuse lõikes (Hoskins jt 2012). Analüüs näitas, et õpilased on erinevate demokraatia kogemustega riikidest teatud hinnangutes väga sarnased üksteisele: sarnased ajalised trendid on nende keskmiste hinnangute osas, kus leitakse, et riigi elanikud peaksid tema saavutuste üle uhked olema või et oma riiki austatakse väga; samuti on trendid ja keskmised hinnangud kahel erineval ajapunktil üsna sarnased demokraatlike väärtuste osas; ka huvi poliitika vastu on võrdlemisi sarnane olnud ja ühtviisi kasvanud, kuigi 1999.aastal oli uute demokraatiate vastajate huvi mõnevõrra kõrgem Lääne riikide respondentidest. Kõige rohkem on erinevate riigitüüpide õpilaste seas muutunud poliitilise usaldushinnangu keskmiste vahe erinevatel ajapunktidel (0-st esimesel kuni 0,4 punktini teisel ajahetkel) – Lääne õpilased on poliitiliste institutsioonide osas usaldavamad. Seda on leitud ka erinevate riigitüüpide täiskasvanute poliitilise usalduse keskmiste võrdluses. Kuigi käesoleva töö maht ei võimalda uurida, mis võiks olla selle ja eriti keskmiste vahe suurenemise (uute demokraatiate vastajate kriitilisuse suurenemise) põhjused õpilastel, siis võib vähemalt välja tuua, et inimese kodanikuteadmiste taseme ega astmega (kas kõrge või madal) seoseid ei leidunud. Poliitilist usaldust on seostatud ka ühiskondliku aktiivsuse ja sotsiaalse usaldusega (Putnam 2008) ning etniliselt konfliktsemates riikides ka rahvusega (Kymlicka 2007). Nii noorte poliitilist usaldust on vähem uuritud. Siinjuures tuleks rohkem tähelepanu pöörata ka riiklikele eripäradele, mida peetakse Euroopa integratsiooni teooriate seletusjõust olulisemaks (Zürn ja Checkel 2005).

Edaspidistes uurimustes tuleks kasutada järgmisi elemente: kooli või klassi mõju kodanikuharidusele ja väärtustele; riigi hariduspoliitika mõjud; teised sotsiaal-majanduslikud või –kultuurilised riigitasandi mõjud; perekondliku tausta mõjud; soolise ja rahvusliku võrdõiguslikkuse küsimused; ühiskondlik organisatsiooniline kuuluvus. Lisaks poliitikast arusaamise hinnangule võiks vaadata ka teisi õpilaste poliitilise enesetõhususe hinnanguid. Suuremat tähelepanu tuleks suunata ka poliitilist usaldust ja riigivastaseid hoiakuid mõjutavatele teguritele.

5. KOKKUVÕTE

Kodanikuharidusest ja selle mõjust kodanikuosalusele räägitakse reeglina kui võimalusest kasvatada demokraatlikku, aktiivset kodanikkonda, kes taastoodab kodanikuühiskondlikke väärtusi ning on motiveeritud ja suuteline erinevates valdkondades tegutsema. Seni on uuritud nii täiskasvanute kui ka nooremate kodanikuväärtuseid ja –osalust, kuid tänu kodanikuhariduse teema aktuaalsuse kasvule, keskenduvad uurimused ka aina enam õpilastele ja otsestele kodanikuõpetuse mõjudele. Töös on refereeritud seniteostatud uuringute erinevate tulemusi või mõjutegurite käsitleste ning kontseptsioonide lahknevusi, aga ka kriitilisi lähenemisi nendele. Käesolevas magistritöös antakse ülevaade kodanikuharidusest, -väärtustest ja nendega seotud mõjutegurite teoreetilistest ja empiirilistest käsitlestest Euroopa riikides, sealsetest kodanikuhariduse suundumustest ja nende seostest riikide kodanikuhariduslike poliitikatega. Nende käsitleste peamine suunitlus on modernsete demokraatlike väärtuste toetamine normatiivsetel alustel – ühtse demokraatliku aktiivse ja võimeka kodaniku ideel.

Uurimisprobleemistikust lähtuvalt seati käesoleva magistritöö eesmärgiks uurida, millised noorte kodanikuväärtused on ligikaudu viimase kümne aasta jooksul muutunud, seoses demokraatia kogemuse täienemisega postkommunistlikes riikides ja üldiste Euroopa suundumustega kodanikuhariduses. Sooviti hinnata, millistes küsimustes on olulised kodanikuteadmiste tase ja riigitüüp ning kuidas see on ajaliselt muutunud. Selle jaoks uuriti erinevate statistiliste näitajate kaudu noorte õpilaste kodanikuväärtusi ja –käitumist, mis seostuvad demokraatliku kodaniku ideega. Mitmetasandilise analüüsiga vaadati, kui palju mõjutas valitud kodanikuväärtushinnanguid riigi keskmine kodanikuteadmiste tase ning kontrolliti erinevate analüüsimudelite abil, millise tasandi (riigi või indiviidi) tunnused on olulisema mõjuteguriga. Kasutati IEA Kodanikuhariduse uuringute andmestikke. IEA Kodanikuhariduse uuringute eesmärgiks on selgitada, kuidas ja mil määral on noored valmis võtma kodanikurolli, mille jaoks on vaja asjakohaseid teadmisi, hoiakuid ja tegevusi (Torney-Purta 2000:95; Toots 2011:9).

Peamiste tulemustena leiti, et Lääne- ja Ida-Euroopa riikide (ehk nn uute ja vanade demokraatiate) erinevused kodanikuhariduse tasemete ja kodanikuväärtuste osas ei ole olnud ei 1999.aasta ega ka 2009.aasta andmete põhjal suured ja needki erinevused on hakanud pigem vähenema. Samas on oluliselt suurenenud erinevused poliitilise usaldushinnangute kohta. Töös leiti, et kodanikuharidus riiklikul tasemel omab mõju demokraatliku kodakondsuse ideega seotud kodanikuosalus- ja väärtushinnangutele nagu institutsiooniliste usaldushinnangute, konventsionaalse kodakondsuse toetamise ja riigi suhtes üles näidatud positiivsete hoiakute skaaladel. Oluliselt väiksem mõju avaldus indiviiditasandi skaaladel nagu noorte huvi poliitika vastu, huvi astuda täiskasvanuna mingi erakonna liikmeks ja huvi osaleda valimistel, tõdemus „õppisin hääletamise vajalikkuse kohta“ või tõdemus „saan poliitikast üsna kergesti aru“.

Töö analüüsi tulemuste põhjal on tehtud järeldus, et kodanikukompetentsus võib nn vanade demokraatiate keskkonnast pärit õpilaste hinnangutele mõnevõrra märgatavamalt mõju avaldada kui postkommunistlike riikide noortele (nt hinnangutele poliitilise usalduse kohta ja noore ettekujutustele korraliku kodaniku rolli kohta). Selle järelduse uurimine võiks toimuda hilisemate uuringute raamides.

SUMMARY

This paper represents a study of civic education, civic values among young school children and their dynamics in countries with different democratic experiences. The paper is based on the databases of IEA International Civic and Citizenship Education Study and paper's main themes are:

1. The impact of state average civic knowledge score on civic values and activities inbetween two time frames (year 1999 and 2009)
2. Comparison of new and old democracies in relation to the idea of a democratic citizen

Different studies have measured adults' civic participation and supporting values. Due to increasing interest in civic education among state and European level actors, more and more studies focus on young school children and direct impacting factors of civic studies and competence. Civic participation has been seen and studied as an opportunity to raise civic competence and participation, support democratic values and activities so as to reproduce civil society, capable and motivated citizens.

This paper evaluates the dynamics of students' political opinion and activities among new and old democracies. It gives a summary of the main theoretical and empirical findings, including some criticism towards them. The paper describes European civic education developments and their connection with different state policies and the broadening of democratic issues (post-communist democratizations, changing ideas of citizenship, valuing civic participation).

The purpose of this paper is to study which students' civic values have changed during the last decade in relation to increasing democratic socialization of post-communist countries and general European directions in civic education issues. The aim was to evaluate the dynamics of civic competence and the level of its impact on students' expected civic participation and value beliefs. This paper uses multilevel analysis (in addition to other analysis) to study the impact of state average civic knowledge score on civic values and activities that are related to the idea of a democratic citizen (differing

citizenship forms, attitudes towards one's country, institutional trust, predicted political activities in adulthood). State level impact is controlled for with student level variables of political self-perception (expected political action in adulthood, interest in politics and understandings of it).

The results show that the differences between old and new democratic countries have been small or have reduced in about the past 10 years. Students from different country types value the democratic beliefs similarly and have confidence in their country. There are some indications that students from Western countries might be more influenced by democratic civic educational directions, but this first impression should be taken into account in further studies. Significant differences have developed between the students' estimations of political trust – students in newer democracies have become less confident about their political leaders. The state average civic knowledge score has an impact on civic values and activities that are related to the idea of a democratic citizen, but the impact decreases significantly, once individual level political perceptions are taken into account.

VIIDATUD ALLIKAD

1. **Ahokas, L.** (2010) Kodanikuharidus ja noorte osalus, *Tampere: EPACE temaatiline trükkis*
2. **Amadeo, J.-A.; Torney-Purta, J.; Lehmann, R.; Husfeldt, V.; Nikolova, R.** (2002) Civic Knowledge and Engagement: An IEA Study of UPPER Secondary Students in Sixteen Countries, *Amsterdam: International Association for Evaluation of Educational Achievements*
3. **Avatud Eesti Fond** (2008) Ülevaade kodanikuhariduse hetkeseisust ja arengusuundadest <http://www.siseministeerium.ee/uuringud-ja-publikatsioonid/> (oktoober 2011)
4. **Banks, J.A.** (2008) Diversity, Group Identity, and Citizenship Education in a Global Age, *Educational Researcher* 37:3, lk 129-139
5. **Bashir, B.; Kymlicka, W.** (2008) The Politics of Reconciliation in Multicultural Societies, *Oxford: Oxford University Press*
6. **Bennett, W.L.; Wells, C.; Rank, A.** (2009) Young citizens and civic learning: two paradigms of citizenship in the digital age, *Citizenship Studies* 13:2, lk 105-120
7. **Biesta, G.** (2009) What Kind of Citizenship for European Higher Education? Beyond the Competent Active Citizen, *European Educational Research Journal* 8:2, lk 146-158
8. **Birzea, C.; Kerr, D.; Mikkelsen, R.; Froumin, I.; Losito, B.; Pol, M.; Sardoc, M.** (2004) All-European Study on Education for Democratic Citizenship Policies, *Euroopa Komisjon*
9. **van Brabant, K.** (1998) Civil society and substantive democracy: governance and the state of law in Belgium, *Development in Practice* 8:4, lk 407-418
10. **Brodie, E.; Cowling, E.; Nissen, N.; Paine, A.E.; Jochum, V.; Warburton, D.** (2009) Understanding participation: A literature review, *Involve*
11. **Buk-Berge, E.** (2006) Missed opportunities: The IEA's Study of Civic Education and Civic Education in Post-Communist Countries, *Comparative Education* 42:4, lk 533-548

12. **Clemens, E.S.** (2006) pt 9 The Constitution of Citizens: Political Theories of Nonprofit Organizations, in *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. 2nd edition* (Powell W.W.; Steinberg, R.), New Haven: Yale University Press
13. **Coleman, J.** (1990) Foundations of Social Theory, Cambridge: Harvard University Press
14. **Cook, K.S.** (2001) Trust in society, New York: Russell Sage Foundation
15. **Dawson, J.** (1999) Egalitarian Responses in Postcommunist Russia, *International Studies Review* 1(3), lk 13-40
16. **Delanty, G.** (1997) Models of citizenship: Defining European identity and citizenship, *Citizenship Studies* 1:3, lk 285-30
17. **Gilbert, R.** (1992) Citizenship, Education and Postmodernity, *British Journal of Sociology of Education* 13:1, lk 51-68
18. **Gurin, P.; Nagda, B.A.; Lopez, G.E.** (2004) The Benefits of Diversity in Education for Democratic Citizenship, *Journal of Social Issues* 60:1, lk 17-34
19. **Habermas, J.** (2007) pt 28 Civil Society and the Political Sphere, *raamatus Contemporary sociological theory* (Calhoun, C.J.; Gerteis, J.; Moody, J.), Blackwell Publishing
20. **Hahn, C.L.; Alviar-Martin, T.** (2008) pt 6 “International political socialization research”, *raamatus Handbook of Research in Social Studies Education* (Levstik, L.S. ja Tyson, C.A.), New York: Routledge
21. **Hahn, C.L.** (2010) Comparative civic education research: What we know and what we need to know, *Citizenship Teaching and Learning* 6:1, lk 5-23
22. **Hahn, C.L.** (2001) Democratic Understanding: Cross-National Perspectives, *Theory into Practice* 40:1, lk 14-22
23. **Hahn, C.L.** (1999) Citizenship Education: An Empirical Study of Policy, Practices and Outcomes, *Oxford Review of Education* 25:1/2, lk 231-250
24. **Hetherington, M.J.,** (2005) Why Trust Matters: Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism, Princeton: Princeton University Press
25. **Hetherington, M.J.,** (1998) The Political Relevance of Political Trust, *The American Political Science Review* 92:4, lk 791-808

26. **Hoskins, B.; Villalba, C.M.H.; Saisana, M.** (2012) The 2011 Civic Competence Composite Indicator (CCCI-2), *Italia: JRC Scientific and Technical Reports*
27. **Hoskins, B.; Barber, C.; van Nijlen, D.; Villalba, E.** (2011) Comparing Civic Competence among European Youth: Composite and Domain-Specific Indicators Using IEA Civic Education Study Data, *Comparative Education Review 55:1*, lk 82-110
28. **Hoskins, B.; Villalba, E.; van Nijlen, D.; Barber, C.** (2008) Measuring Civic Competence in Europe, *Italia: JRC Scientific and Technical Reports*
29. **Howard, M.** (2002) Weakness of Postcommunist Civil Society, *Journal of Democracy 13:1*, lk 157-169
30. **IDEA** (2005) Questionnaire on civic education, *IDEA andmebaas*, <http://civiced.idea.int/public/viewSurvey.jsp?sId=4032005> (jaanuar 2012)
31. **Kennedy, K.J.** (2007) Student Constructions of 'Active Citizenship': What Does Participation Mean to Students?, *British Journal of Educational Studies 55:3*, lk 304-324
32. **Kerr, D.; Sturman, L.; Schulz, W.; Burge, B.** (2010) ICCS 2009 European Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 24 European countries, *Amsterdam: International Association for Evaluation of Educational Achievements*
33. **Knight Abowitz, K.; Harnish, J.** (2006) Contemporary Discourses of Citizenship, *Review of Educational Research 76:4*, lk 653-690
34. **Kymlicka, W.** (2007) Multicultural Odysseus. Navigating the New International Policies of Diversity, *Oxford: Oxford University Press*
35. **Mair, P.** (2005) Democracy Beyond Parties; „Center for the Study of Democracy“, *University of California, paper 05-06*, <http://repositories.cdlib.org/csd/05-06/>
36. **Markova, I.** (2004) „Trust and democratic transition in post-communist Europe“, *Oxford: Oxford University Press*
37. **Menezes, I.** (2003) Participation Experiences and Civic Concepts, Attitudes and Engagement: implications for citizenship education projects, *European Educational Research Journal 2:3*, lk 430-445

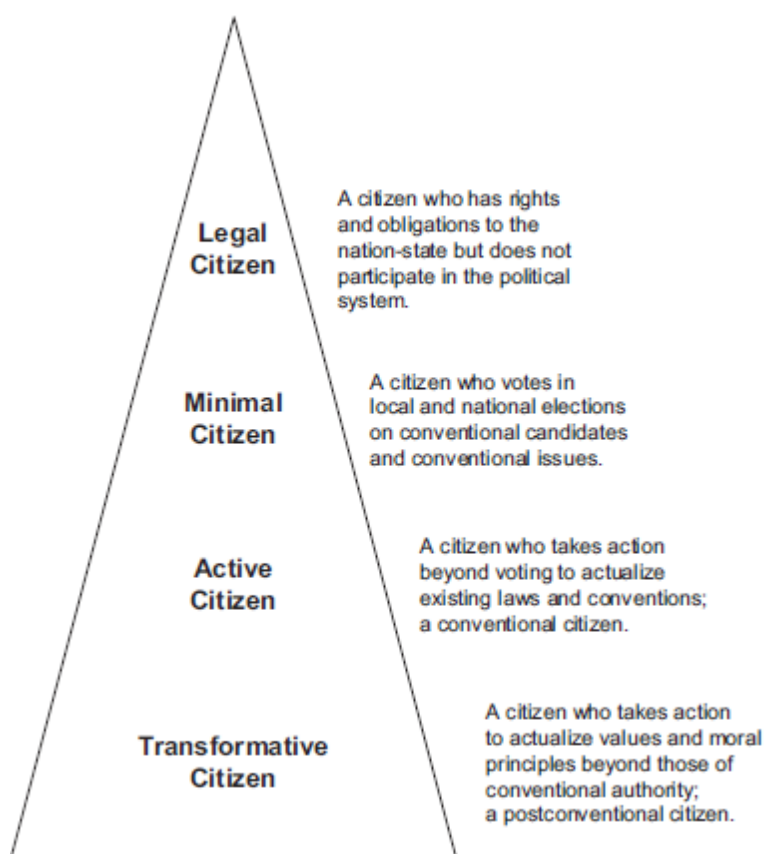
38. **Mishler, W./Rose, R.** (1997) Trust, Distrust and Scepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies, *The Journal of Politics* 59:2, lk 418-451
39. **Mouffe, C.** (1995) pt 11 „Feminism, citizenship, and radical democratic politics“, *raamatus Social Postmodernism: Beyond identity politics* (eds Nicholson, L.J. ja Seidman, S.), Cambridge: Cambridge University Press
40. **Mouffe, C.** (1992) Citizenship and Political Identity, *October* 61, MIT Press, lk 28-32
41. **Mouffe, C.; Holdengräber, P.** (1989) Radical Democracy: Modern or Postmodern?, *Social Text* 21, lk 31-45
42. **NCVO** (2011) Participation: trends, facts and figures, *NCVO Almanac*
43. **Nelson, J.; Kerr, D.** (2006) Active citizenship in INCA countries: definitions, policies, practices and outcomes, *INCA International Review of Curriculum and Assessment Frameworks Internet Archive*
44. **Norris, P.** (2011) Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited, *New York: Cambridge University Press*
45. **Norris, P.** (2002) Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism, *New York: Cambridge University Press*
46. **Norris, P.; Krook, M.L.** (2009) One of Us: Multilevel Models Examining the Impact of Descriptive Representation on Civic Engagement, *Harvard Kennedy School: Faculty Research Working Papers Series*, <http://dash.harvard.edu/handle/1/4448881> (jaanuar 2012)
47. **Osler, A.; Starkey, H.** (2006) Education for Democratic Citizenship: a review of research, policy and practice 1995-2005, *Research Papers in Education* 24, lk 433-466
48. **Osler, A.; Starkey, H.** (2004) Study on the Advances in Civic Education in Education Systems: good practices in industrialized countries, *International Bureau of Education UNESCO*
49. **Peugh, J.L., Enders, C.K.** (2005) Using the SPSS mixed procedure to fit cross-sectional and longitudinal multilevel models, *Educational and Psychological Measurement* 65:5, lk 717-741

50. **Powell, F.** (2008) Civil Society, Social Policy and Participatory Democracy: Past, Present and Future, *Social Policy & Society* 8:1, lk 49-58
51. **Putnam, R.D.** (2008) „Üksi keeglisaalis: Ameerika kogukonnaelu kokkuvarisemine ja taassünd“, *Tartu: Kirjastus Hermes*
52. **Schnittker, J.; Behrman, J.R.** (2012) Learning to do well or learning to do good? Estimating the effects of schooling on civic engagement, social cohesion, and labor market outcomes in the presence of endowments, *Social Science Research* 41, lk 306-320
53. **Schulz, W.; Ainley, J.; Fraillon, J.** toim. (2011) ICCS 2009 Technical Report, *Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement*
54. **Schulz, W.; Sibberns, H.** toim. (2004) IEA Civic Education Study Technical Report, *The International Association for the Evaluation of Educational Achievement*
55. **Seligman, A.B.** (1997) The Problem of Trust, *Princeton: Princeton University Press*
56. **SORA** (2005) Political Participation of Young People in Europe – Development of Indicators for Comparative Research in the European Union, *Vienna: Institute for Social Research and Analysis*, www.sora.at/EUYOUPART
57. **Tambini, D.** (2001) Post-national citizenship, *Ethnic and Racial Studies* 24:2, lk 195-217
58. **Taylor, C.** (2007) A secular age, *London : Belknap Press of Harvard University Press*
59. **Taylor, C.** (2002) Modern Social Imaginaries, *Public Culture* 14:1, lk 91-124
60. **Taylor, C.** (1989) Sources of the self: the making of the modern identity, *Cambridge: Cambridge University Press*
61. **Toots, A.** toim. (2011) Noorte kodanikukultuur kümme aastat hiljem. Eesti tulemused IEA Rahvusvahelises kodanikuhariduse uuringus ICCS 2009, <http://www.siseministeerium.ee/uuringud-ja-publikatsioonid/> (aprill 2012)
62. **Toots, A.; Idnurm, T.; Ševeljova, M.** (2006) Noorte kodanikukultuur muutub ühiskonnas. Üle-eestilise kodanikukasvatuse kordusuuringu lõppraport, *Tallinn*

63. **Toots, A.; Idnurm, T.** (2001) Eesti noored ja demokraatia. I osa. 14-aastaste üldkogum. Lõppraport., *Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Riigiteaduste osakond*
64. **Torney-Purta, J.** (2002) Patterns in the civic Knowledge, Engagement, and Attitudes of European Adolescents: The IEA Civic Education Study, *European Journal of Education 37:2, lk 129-141*
65. **Torney-Purta, J.** (2000) Comparative Perspectives on Political Socialization and Civic Education, *Comparative Education Review 44:1, lk 88-95*
66. **Torney-Purta, J.; Lehmann, R., Oswald, H.; Schulz, W.** (2001) Citizenship and Education in Twenty-eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen, *Amsterdam: International Association for Evaluation of Educational Achievements*
67. **Turner, B.S.** (1990) Outline of a Theory of Citizenship, *Sociology 24:2, lk 189-217*
68. **Zürn, M; Checkel, J.T.** (2005) Getting Socialized to Build Bridges: Constructivism and Rationalism, Europe and the Nation-State, *International Organization 59:4, lk 1045-1079*

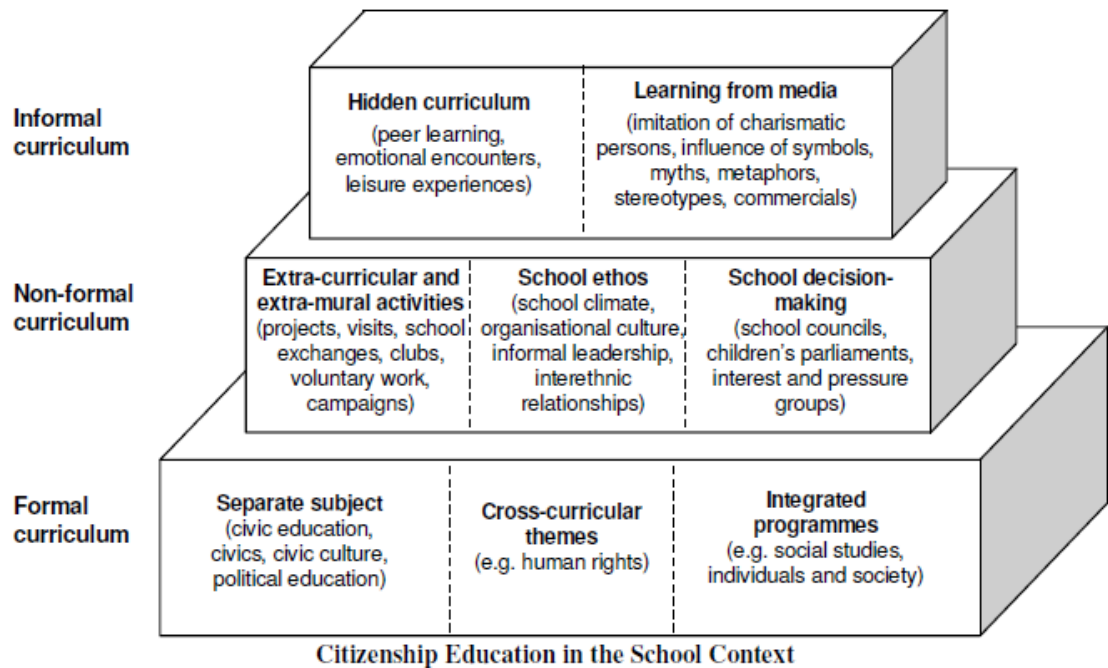
LISAD

Lisa 1. Kodakondsuse tüübid osaluse määrade järgi, ingliskeelne originaal

Allikas: Banks 2008:137

Lisa 2. Informaalse, mitteformaalse ja formaalse kodanikuhariduse mõistete avamine, ingliskeelne originaal

Autor: Birzea jt 2004:26